УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
Факультет філології та журналістики
Кафедра української літератури, українознавства та методик їх навчання

Валентина ГОНЧАРУК

УКРАЇНОЗНАВСТВО:

методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи

Умань – 2024

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
Факультет філології та журналістики
Кафедра української літератури, українознавства та методик
їх навчання

Валентина ГОНЧАРУК

УКРАЇНОЗНАВСТВО:

методичні рекомендації
до практичних занять та самостійної роботи

Умань – 2024

УДК 398(=161.2)(075.8)

Рекомендовано до друку вченою радою факультету філології та журналістики Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 8 від 28 лютого 2024 р.)

Рецензенти:

Сивачук Н. П. *– кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання, керівник науково-дослідної лабораторії «Підготовка студентів-філологів до українознавчої роботи в школі», Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;*

Йовенко Л. І. *– доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини;*

Циганок О. О. *– кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.*

Українознавство: методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи: навч.-метод. посіб. / укл. В. А. Гончарук; Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань: Візаві, 2024. 120 с.

Посібник містить матеріал лекційних і практичних занять, методичні рекомендації до практичних занять, самостійної роботи, підготовлених для здобувачів вищої освіти ОС «бакалавр». До кожної теми як лекційного, так і практичного заняття, запропоновано перелік питань для самоконтролю та список рекомендованої літератури. Наприкінці посібника розміщено перелік тем для індивідуально-дослідних завдань для здобувачів вищої освіти, питань для підсумкового контролю.

УДК 398(=161.2)(075.8)
© Гончарук В. А., укладач, 2024
©Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2024

ЗМІСТ

ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ……....5
Тема 1. **Національний характер та ментальність українців……...5**
Тема 2. **Світоглядні уявлення та вірування українців…….....19**
Тема 3. **Календарна обрядовість українців..……32**
Тема 4. **Сім'я і сімейний побут українців……..…….....39**
Тема 5. **Головні засади пошукової українознавчої роботи……...……...67**
ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ……..82
Практичне заняття № 1. Тема. **Українознавство як наука і навчальна дисципліна. Історія українознавчої науки ……..82**
Практичне заняття № 2. Тема. **Походження українського етносу. Етнографічне районування України …...……...84**
Практичне заняття № 3. Тема. **Феномен України. Національний характер і ментальність українців....……87**
Практичне заняття № 4. Тема. **Світоглядні уявлення та вірування, релігія, народні знання українців..……89**
Практичне заняття № 5. Тема. **Календарна обрядовість українців: зміст, ритуально-міфологічна основа……92**
Практичне заняття № 6. Тема. **Сімейна обрядовість українців (весільна, похоронна і поминальна)…...……...95**
Практичне заняття № 7. Тема. **Народні ремесла та промисли українців. Символіка ремісничих виробів. Види декоративно-прикладного мистецтва українців …...……...101**
Практичне заняття № 8. Тема. **Походження українського етносу. Етнографічне районування України …...…….105**
Практичне заняття № 9. Тема. **Традиційне народне вбрання українців і його символіка …...…….107**
Практичне заняття № 10. Тема. **Традиційне народне житло українців як феномен культури…...……109**
Практичне заняття № 11. Тема. **Поняття «експедиція», прийоми обстеження та види дослідницької роботи …….....112**
Теми індивідуальних навчально-дослідних завдань……115
Завдання для самостійної роботи…...……...117
Питання для підсумкового контролю……118

ЛЕКЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ

Тема 1. Національний характер та ментальність українців

ПЛАН

1. Поняття національного характеру та ментальності.
2. Етнічні складники українського характеру.
3. Соціопсихічні риси українського характеру.
4. «Хвороби» національної психіки.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

(1) Поняття національного характеру та ментальності

Не так давно в Україні подібна тема не тільки не могла бути дослідженою, але й просто згаданою. Вихованні на «інтернаціоналістських принципах» науковці не поспішали братися за неї, щоб не потрапити в розряд українських буржуазних націоналістів.

Чи є ця тема чимось нескромним або антигуманним? Відомо, що народи з давніх часів, спілкуючись між собою, приглядалися один до іншого, помічали якісь характерні риси своїх сусідів і давали їм певну характеристику. Так само й кожен народ здавна відрізняв себе від інших народів. Отже, спроби пізнати національні відмінності мають дуже давню історію. Чи існують якісь спільні для цілої нації риси? Чи національний характер складається із суми характеристик окремих індивідів? Відповіді на ці запитання не знайдемо ні в філософських, ні в психологічних словниках чи енциклопедіях. Радянські дослідники не спромоглися чи просто побоялися дати відповіді на них.

Довгий час вважалося, що вивчення національного характеру неможливе, адже, вивчаючи окремих індивідів, ми не можемо скласти уявлення про націю в цілому. Окрема особистість не розкриває в повному обсязі національний характер. Елементами національного характеру (його складниками) можуть бути окремі соціально-психологічні риси, а не характери окремих індивідів. Індивідуальна ж психологія є лише допоміжною галуззю психології народів. Поняття «національний характер» охоплює

типові якості і психологічні особливості етнічної групи, яка має спільну територію, мову, історію, культуру, звичаї, символи, що відрізняють її від сусідніх народів.

Від чого залежить тип національного характеру? Професор Олександр Кульчицький (Франція) визначає кілька аспектів у вивченні української психічної структури: расові чинники, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуро-морфічні та глибиннопсихічні причини. Проти расових чинників, проти генетичності національного характеру десятиліттями виступали деякі радянські дослідники. І. Кон пише, що «біологічне трактування національної психології завжди було типовим для расистських теорій», а далі, щоб не погрішити проти істини, сам собі суперечить, пояснюючи, що расизм – це не визнання расових відмінностей, а ствердження переваг однієї раси чи нації над іншою. Расою тут називаємо групу людей, що мають спільне походження, певні успадковані антропо-біологічні, духовні, психологічні риси, які вона витворила протягом своєї історії і довгого проживання на спільній території.

Територія кожного народу має свої природні особливості і певною мірою впливає на формування національного характеру. Багатство землі України сприяло закоханості в природу, ліризму, спогляданню і спокою. Проте відзначається і така риса, як відсутність активності, бо плодюча земля обдаровує людину без особливих на те потуг. Історичні чинники впливають на войовничість українського народу, оскільки ця багата країна завжди потребувала захисту від численних завойовників. Отже, витворився «авантюрничо-козацький» тип характеру. Соціальні чинники, тобто відмінності в психології різних суспільних верств – майже не досліджена галузь етнології. Цікаві погляди на цю проблему висловив Дмитро Донцов у своїй праці «Дух нашої давнини» *(Мюнхен-Монреаль, 1951).*

Культура нації витворюється протягом дуже довгого часу; починаючи з прообразів етнічної міфології і закінчуючи сучасною поетичною творчістю. Світовідчуття прадавніх українців органічно увійшло в ментальність їхніх нащадків. Національні образи світу (часто підсвідомі), стереотипи поведінки, психічні реакції або оцінки певних подій чи осіб завжди є відображенням етнічної ментальності, тобто того, що

можна назвати «духом народу». Космополітична ж культура, яку донедавна називали інтернаціональною, денаціоналізує особистість, позбавляє її почуття патріотизму і тому шкідлива для нації.

Національні відмінності – це перш за все відмінності в психології мислення, яка відображається насамперед у мові, а також у розумовій творчості, що випливає з ментальності етносу. На думку Дмитра Овсянико-Куликівського, яскравість національних рис прямо пропорційна рівню інтелектуальної обдарованості, а отже, «геній завжди в психологічному смислі глибоко національний». Окремі ж суб'єкти, «що стоять у розумовому відношенні нижче середнього рівня, тим більше слабоумні, а також ідіоти позбавлені національних ознак».

Отже, національний характер найповніше відображається саме в культурі, в інтелекті нації. Але не слід забувати, що будь-які узагальнюючі характеристики етносу завжди будуть відносними у порівнянні з іншим етносом.

(2) Етнічні складники українського характеру

Перш ніж розглянути вплив на формування українського характеру різних етносів, що впродовж тисячоліть мешкали або просто проходили землями України, звернімо увагу на такі факти:

1. «Всяка крапля іншоетнічної крові через кілька десятків поколінь розходиться по жилах всього народу. Кожна сучасна людина лише на часовій глибині 20 поколінь (близько 500 років) теоретично має 1048576 предків».
2. За дослідженнями чеського біолога XIX ст. Менделя, групи крові підлягають законам спадковості. Кожен етнос охочіше приймає споріднену йому кров, ніж чужинську.
3. Палеоантропологічні дані та гематологічні групи сучасних народів дають право вважати українців спорідненими з людністю Північної Італії, Балкан, Швейцарії, Півдня Німеччини, Півдня Англії, Чехії, Словаччини, окремих районів Франції (90 % українців мають групу крові «А», «АВ» та «О», але дуже мало групи «В». Пор. з росіянами та монголами, у яких група «В» становить 80 %).

4. У кожній нації є основні етнічні компоненти – первені (термін Юрія Липи) і домішки, тобто незначна кількість іноетнічних генів. За законом Менделя, в антропологічній расі домішки є меншовартісні, ніж первені, тому вони дуже швидко будуть еліміновані (тобто вигнані, виключені).

В Україні XX ст. марно шукати досліджень з етногенезу та етнопсихології. Якщо такі праці були, то їх найчастіше просто знищували. Так сталося і з працею доктора Юрія Липи, лікаря, який в 1945 р. був убитий енкаведистамм на порозі свого дому. Його книга «Призначення України», яка з'явилася у Львові в 1938 р., була майже невідома в радянській Україні. Нині маємо видання цієї праці, здійснене у Львові в 1992 р. видавництвом «Просвіта».

Юрій Липа визначає чотири складники української пракультури і докладно характеризує їх: трипільський, понтійський, готський, київсько-руський первені.

1. Трипільська пракультура має етнічний зв'язок з пракультурою Малої Азії, тобто більш південною. Це були люди, що гартувалися у суворіших кліматичних умовах, ніж малоазійці. Саме вони залишили у спадок українцям свою терплячість, мовчазну відвагу, скромність, обережність, впертість у досягненні мети і вміння стійко сприймати невдачі. «Це – характери, що кружляють у крові сучасних українців, і завжди їх діла, їх здобування в них можуть відродитися».

Саме трипільська цивілізація сформувала праукраїнські міста і села, збудувала дороги, вали, розбила землю на поля й лани. Від них у нас і психологія хлібороба, і пошана до жінки, і родинні звичаї, і демократичний громадський устрій.

2. Понтійська пракультура – це культура північного Причорномор'я, де людність була перемішана з еллінським етнічним типом. Ольвія і Пантикапей існували понад тисячу років, їхня культура була тісно пов'язана з культурою трипільців, тобто певною мірою успадкувала від них свої культи (напр., Коструба, Богині Матері, Полеля, та ін.) Понтійська культура близька, а іноді просто ототожнюється зі скіфською. Від них українці успадкували відвагу, підприємливість, творчий дух, потяг до краси. Як писав професор Щербина, індивідуалізм українця протистоїть стадності, але його відданість улюбленій

справі спонукає його знаходити спільників та однодумців. Звідси потяг українця до різних спілок, громад, артілей тощо. Цю рису також успадковано від понтійського первеня.

3. Готські впливи, відомі в II ст. н. е., прийшли в Україну через Волинь з імперії Остроготів. Щоправда, сучасні дослідження доводять, що вплив готів у нашій історіографії був дещо перебільшеним. Від них могли бути успадковані стійкість характеру, військова та державна дисципліна, дотримання угод, організованість.

Цікаве поєднання готизму з еллінством (понтійством) дало тип запорозького козака, який дивував іноземних істориків: люди військові і водночас торгові, продають рибу і хутра тощо. Катерина II заздрила козацькому вмінню провадити свою економічну політику, а польський історик дивувався, звідки Богдан Хмельницький мав кошти для ведення війни.

4. Київсько-руський первень. Староукраїнська держава Київська Русь проіснувала близько 700 років. Від неї в українців свідомість своїх політичних традицій, які зберегла князівська еліта навіть у Литовській державі, а також продовжили запорозькі козаки аж до скасування Гетьманщини. Цей дух волелюбності і національної гордості почав найбільше притлумлюватися у XVIII ст. Ще старші люди передавали нащадкам цей глибинний український патріотизм, але вже для українськості наставали сумні часи.

Далі Юрій Липа розглядає домішки, які вважає меншовартісними, ніж первені в національному характері, проте зазначає, що нехтувати ними не можна. Домішки можуть бути двох типів: ті, що виявляються в антропології (фізіологічні), і ті, які накладають духовний відбиток на національний характер (імпрегнаційні). Велику роль для імпрегнації має психологічний стан народу, його ставлення до сусідів, його сприйняття чи несприйняття іншого етносу.

Українці дуже неохоче вступали в шлюб з представниками інших етносів. Щоб поєднати свою долю з чужинцем, українській дівчині потрібно було побачити спільність його норм моралі з українськими звичаями, правопорядком. А також вагому роль має ще й ставлення цього чужинця до України. Ще рідше одружувалися з чужинками українські чоловіки. Так для

українців сильною перешкодою злиттю з кочівниками була абсолютна нехіть і ненависть до руйнівників, ґвалтівників, грабіжників, і про це є чимало свідчень в літописах. Тому маємо всі підстави (враховуючи також закони Менделя) говорити, що це психологічне несприйняття кочових етносів (татари, печеніги, монголи тощо) було надзвичайно відштовхуючою силою чужорідних елементів, які відзначалися й нижчим рівнем культури в порівнянні з осілим людом. Так само перешкодою для сприйняття іранських і кавказьких домішок була їхня мусульманська релігія, хоча незначний вплив цих етносів лишився серед народу Азовського Примор'я, Донеччини, Кубані. Характерною рисою, залишеною цими етносами, вважають войовничість, незалежність, грубуватість.

Незначними в українській нації є домішки кельтського й норманського етносів, які також характеризуються як войовничі, мало організовані, але найбільш творчі елементи (кельто-скіфи, варяги). Римська і фракійська домішки позначилися переважно в галузі права. «Римське право» користувалося популярністю і в запорозьких козаків, хоча вони мали і свої давні правові норми. Особливо римські і фракійські етнічні впливи відчутні в характері південних українців, в Карпатах, Подністров'ї, на Буковині. Єврейські домішки мало позначились на українській антропології, оскільки не мають певного антропологічного типу (напр., наявність євреїв серед негрів, китайців та ін.), проте додали до психології українців деякі посередницькі здібності, хоча ці впливи незначні. У багатьох дослідженнях, особливо російських, значно перебільшена роль польських, литовських, угорських і німецьких чинників в українській етнічній психології та антропології.

Особливої уваги заслуговує розгляд російських (московитських) домішок. Юрій Липа зазначає: «Кільканадцять урало-алтайських номадських племен без культури й держави підбили Київські, а пізніше Новгородські культуртрегери в X – XII ст. і християнізували, нав'язавши їм богослужебну мову Києва, кріпацтво (для ліпшого економічного визиску) і назву, що вказувала на приналежність до Києва-Руси («русскіє»). Монгольське поневолення, що тривало в них найдовше з усіх європейських народів, дало їм спільне глибоке відчуття святості

влади, хоч би й найбільш брутальної, а зате презирство до індивідуальності своїх і чужих людей. Далі Юрій Липа робить висновок, що «московити були заслабою індивідуальністю, щоб впливати й духовно. Імпрегнація з їхнього боку була дуже незначна і не зоставила слідів». Щодо формування московського етносу, то про це маємо і чимало праць як російських, так і іноземних авторів XIX – XX ст., які зазначають, що національний характер і психологія росіян має свої особливості, вироблені під більшим впливом угро-фінського і татаро-монгольського етносів, ніж слов'янського. Найвідоміші з цих досліджень – праці Дж. Флетчера (XVII ст.), К. Абеля (професор Оксфордського університету, XIX ст.), М. Данилевського, В. Ключевського, М. Грушевського, Г. Федотова, Е. Ільїної, В. Новодворської та ін.

За науковими даними, домішка антропологічно чужих первенів зникає в досить короткий строк. Для прикладу візьмемо факт, коли жовта раса (китайці) повністю очистилася від домішок білої раси. Те ж саме можна стверджувати про український етнос, серед якого вже немає домішок татарського типу, які мали вплив у відносно недовгому часі, але не залишили значних слідів у психіці.

(3) Соціопсихічні риси українського характеру

Соціопсихічні складники українського характеру тісно пов'язані з етнопсихічними. Структура української нації складна. Це чотири типи: нордійський, понтійський, динарський і остійський. У давноминулі часи, коли суспільство розвивалось природним шляхом, ці типи за своїм характером, природженими здібностями і своєю роллю в житті народу відповідали чотирьом кастам або соціальним верствам. У кожної з цих верств існує певний тип звичок, виховання, поведінки, а отже – своя психологія, свій характер.

Розглянемо ці расові та соціальні типи докладніше, взявши за основу праці Дмитра Донцова, Юрія Липи, Олександра Кульчицького, В'ячеслава Липинського.

1. Нордійський тип характеризується красивою зовнішністю, високим зростом, світлим волоссям, блакитними очима, довгим обличчям з прямим тонким носом, розвинутим підборіддям. Розумова характеристика: витривалість, правдолюбство, сила волі, пильність, любов до порядку, впевненість у собі,

розсудливість. Нордієць не терпить в інших розхлябаності, пліткарства, нестриманості у поведінці, галасу; він не вміє прощати, не любить сам каятися. Він не швидко знаходить собі друзів, заприязнюється далеко не з кожним. Дуже вибагливий до товариства, до свого оточення, і, коли не знаходить такого, віддає перевагу самотності. Понад усе цінує власну свободу, але більше відданий громадській ідеї, ніж своїй родині. Це тип державного мужа, аристократа, полководця. Він у всьому вивищується над натовпом. Нордійська раса найбільше поширена в Скандинавії, Англії, Бельгії, на півночі Німеччини, у Франції.

2. Понтійський тип – переважно середнього зросту, з темним волоссям, довгим обличчям, вузьким прямим носом, сірими або синіми очима. За характером це найбільш творчі натури, закохані в життя, в мистецтво, романтики, революціонери, змовники, ідеалісти. Серед них багато винахідників, талановитих, пристрасних, обдарованих натур, їм притаманне творче горіння, певна нематеріальна духовна енергія, яка формує суспільство. Таку силу мають і одержимі непересічні особистості.

Вони люблять усе вишукане, яскраві барви, рельєфні форми. Це добрі проповідники, красномовні оратори. Цей тип поширений в Піренеях, на Корсиці, в Сардинії, Італії, Франції, на півдні Балканського п-ва і в Північному Причорномор'ї.

3. Динарський тип – це люди огрядні, високі, міцно збудовані, сильні фізично. Вони веселі, співучі. Люблять свій край, свою садибу, свою хату. Чесні, горді, сміливі, але дуже вразливі, добродушні. Природжені вояки, але воюють і повстають у крайніх випадках. На думку професора Вадима Щербаківського, це раса, котра витримала всі навали і збереглася через тисячі літ аж до наших днів. Цей тип більше відзначається почуттєвістю, яка не спрямована на перетворення світу, бо динарці віддають перевагу почуттям перед пізнанням і волею. Але за наявності добрих провідників ці люди можуть досягти великих успіхів у побудові держави. Поширена ця раса в Альпах, в Боснії, Герцеговині, Хорватії, Албанії, Австрії, Німеччині, Україні.

4. Остійський тип. Повні, круглолиці, з невиразними простацькими рисами обличчя, часто з великим черевом. Досить посередні розумові здібності спонукають остійця

пристосовуватися до середовища і намагатися не виділятися серед маси. Остієць – це типовий дрібний міщанин з вульгарними смаками. В усьому намагається слідувати моді, будь то модний одяг чи модна книжка, чи модна ідея – тобто те, що визнане всіма. Він не вміє панувати над своїми забаганками, завжди розслаблений і нерішучий у вчинках, ніколи не буває твердим і відчайдушним. Остійці не бувають наділені якимись талантами чи одержимі якимись ідеями. Працюють лише задля грошей, але ніколи – заради ідеї. У цих людей ніколи не спалахує іскра творчого вогню. Ця остійська неспроможність до творчої праці викликає у них ненависть до видатних індивідуальностей, талановитих перетворювачів світу. За висловом Дмитра Донцова, наукова праця остійця – це описовий, безсистемний жанр. Звідси – їхня ворожість до будь-якої систематизації чи узагальнення.

Самобутні особистості, пророки, вожді, поети, борці для остійця небезпечні, бо він великий ледар і заздрісник. Самотність його лякає, зате в колективі він почувається комфортно, як вівця в отарі. Такі типи можуть бути небезпечними в критичні моменти історії.

Співвідношення всіх чотирьох типів в українській історії не завжди було однаковим. За княжої доби, коли суспільство було повністю ієрархізованим, українці мали свою провідну верству (князівство, боярство, дружинників), яка складалася переважно з нордійсько-понтійських типів. Це була активна верства, що об’єднувала націю, її не могли знищити ні татаро-монгольська навала, ні польсько-литовське панування. Ця раса брала участь і в формуванні нової провідної верстви за часів козаччини. Проте відомо, що у всі часи на війнах і в суспільних катаклізмах завжди гинули кращі представники нації. Так було і з козацькою шляхетною, хороброю, мудрою верствою, і пізніше з українською свідомою інтелігенцією. Якщо в XVII – XVIII ст. серед українців ще жила пам’ять про власну національну аристократію, то в XIX і XX ст. ми зовсім її втратили.

Расова структура України змінилась у порівнянні з Князівською добою. Нині 44 % українців – це динарський тип, 27 % – остійський, решта 29 % – це міщанина цих двох рас і лише незначна кількість понтійського та ще менше нордійського расового типу. Найсучасніші генії теорії підтверджують думку

про те, що українці зі століття в століття несли непоправні втрати найкращої частини свого генофонду. Це, безумовно, не могло не справити негативного впливу на їхніх нащадків, особливо в порівнянні з тими народами, котрі розвивалися за законами природного відбору, коли залишалися кращі, міцніші представники нації.

Найбільшої шкоди українській нації завдало панування більшовицької диктатури з її ідеями безкласового суспільства, що призвело до повного хаосу в суспільстві, який Юрій Липа слушно назвав «маскарадом». Під час такого «маскараду» остійцеві легко прикритися маскою державного мужа і успішно грати свою роль, адже всі залишки шляхетної верстви, якщо не загинули, то переважно сидять за гратами. Тобто сталося те, що народ влучно висловив у приказці: «Не дай, Боже, з хама пана!», або «Як пан швець, то Січі кінець». Недостатня диференціація суспільної структури призвела до примітивізації культури з її рівнянням на середнього споживача і до спрощення взаємин у межах однієї верстви – «сірої маси» з її сірою культурою взаємин. Звульгаризовано саме поняття «інтелігент», яке лише в XX ст. набуло зневажливого відтінку: «гнилий інтелігент», «корчити із себе інтелігента» тощо. А якщо врахувати, що переворот 1917 р. робили спролетаризовані селяни, які оголосили себе диктаторами, то стане зрозумілим причина «змужичення» провідної верстви з її селянською психологією, традиціями плебсу, нездатного до організації суспільства. Їхня головна турбота – втриматися на «вершинах», на які випадково виштовхнула їх доля. Звідси – пристосування до кожної з політичних течій, балансування між «своїми» і «чужими», відсутність переконаності в національній ідеї, нездатність до вольових рішень заради цих ідей.

Існує різниця в ментальності не тільки різних націй, але й в середині однієї нації – це відмінність у світосприйнятті провідників і маси. Якщо для аристократа Княжої доби найвищу насолоду дають речі нематеріальні – слава, честь, відвага, гордість, то для пересічного міщанина чи бідного селянина ці поняття-втрачають цінність. На перше місце виступає матеріальна вигода – багатство, яке забезпечить стабільність і спокій, усуне потребу напружуватись, щоб здобути необхідне.

«Ковбасна» психологія може розвинутися лише в плебейській верстві із заниженим почуттям людської гідності.

Сказане вище зовсім не означає, що селянська праця є меншовартісною, а психологія селянина шкідливою. Давня хліборобська культура в Україні має свої високоморальні риси: працьовитість, любов до землі, дбайливе ставлення до природних багатств тощо. Але не слід забувати, що це лише селянська культура, і її ніяк не можна ставити як загальнодержавну, формуючу культуру всієї нації. На думку Ортеги: «селянськість – це характеристична риса суспільності без провідної касти. Народ, який думає, що може жити без аристократії, в своїм світі думок, моралі, політики й смаку, сам правити, – приходить неминуче до розкладу». Отже, занепад нашого народу почався з виродження його провідної верстви, заміни її на менш достойних людей з психологією наймитів, позбавлених творчої життєвої енергії, яка могла б формувати націю. Але не слід забувати, що риси певної соціальної верстви (класу) ще не є рисами загальнонародної національної вдачі.

(4) «Хвороби» національної психіки

Д. Сікейрос писав: «Національне минуле служить нам ніби для перевірки того, хто ми є, і для того, щоб знати, чим ми станемо в майбутньому... Треба вдивитися на себе в дзеркало історії нації для того, щоб вивчати себе в цьому дзеркалі, щоб іти далі відповідно до реальності нашого часу, і весь час дивлячись уперед». За нормальних умов історичного розвитку, коли народ не піддається ніяким національним утискам, його психіка врівноважена, дії спокійні, впевнені, національна гордість проявляється як щось природне для всієї нації. На жаль, Україна була позбавлена природного культурно-національного розвитку. Історична розірваність територій між кількома панівними державами спричинилася до прояву в українському характері двох патологічних явищ: атрофії та гіпертрофії національної психіки. Тож подивимося, яких «хвороб» слід позбутися українському етносу, щоб стати самим собою у своїй державі. Людина без національних запитів і прагнень – вражена «хворобою» атрофованого національного почуття. Саме

існуванням великої кількості таких людей серед українців виправдовували свою шовіністичну політику наші «старші брати». Звідси і міщанське: «Вы же сами ведете своих детей в русскую школу», і удавана байдужість до мовної проблеми: «говорите на своем украинском, кто вам запрещает?»

Причини атрофії національної психіки відомі:

а) антиукраїнська політика Московської держави впродовж кількох століть;

б) обмеження і переслідування національної культури в українському середовищі своїми ж запроданцями;

в) притлумлення національної свідомості та зосередження її на класових чи професійних інтересах;

г) зростання міського населення за рахунок сільських жителів і нівеляція їхніх національних рис, коли своя психіка втрачена, а нова не набута та ін.

Отже, втрата свого національного образу призводить до дезорганізації всієї психіки. Тоді людині байдужа і мова, і політика, і держава. Увага зосереджується на матеріальних речах: добробуті, ситості тощо. Цій «хворобі» піддаються переважно люди остійського, рідше динарського типу.

Якщо національність може бути об’єктом почуття, то за умов пригноблення нації іншою нацією виникає почуття образи і національного приниження, несприйняття насильства, виникає озлоблення й ненависть до гнобителів. Часто, на противагу існуючому серед більшості народу затьмаренню національних почуттів, демонструється підвищена, розпалена любов до рідного краю, до своєї мови, звичаїв тощо. Це – гіпертрофія національної психіки, їй піддаються, як правило, люди емоційного складу – понтійського типу. Нордійці, котрі відзначаються стриманістю, рідко проявляють назовні свої почуття, вони впевнено роблять свою справу заради національної ідеї. Людину з гіпертрофованим національним почуттям в СРСР називали «буржуазним націоналістом». На думку деяких російських психологів, на цьому ж ґрунті з’являється також і шовінізм, і національна пиха, і національна зарозумілість, але це не зовсім відповідає дійсності: ці риси більше характерні для націй-загарбників, якими українці ніколи не були. Для українців, котрі довгий час самі перебували в національному ярмі, навряд чи буде характерною національна

пиха чи зарозумілість. Швидше навпаки – відсутність національного нахабства часто стає причиною багатьох поразок навіть кращих представників української нації.

Обидві «хвороби» національної психіки не є невиліковними. Хоча перша (атрофія) потребує значно більших затрат на «лікування», довшого часу і більших зусиль, оскільки самі «хворі» не усвідомлюють своєї «хвороби» і її загрозливих наслідків для всієї нації. Самим просвітянством тут не обійтися. Має бути систематична програма національної освіти на всіх рівнях: від пологового будинку до дитячих ясел і садків, шкіл, технікумів, вузів, а також розроблена програма перекваліфікації самих просвітян, учителів, викладачів усіх рівнів. Але найефективнішим засобом проти національної атрофії стане зміцнення і утвердження самої Української держави як незалежної, визнаної у світі, багатої, висококультурної, національно свідомої, гордої й шляхетної. За цих умов зникне і гіпертрофія національної психіки, яка перейде в звичайний і природний для кожної здорової нації патріотизм. Важливо усвідомити, що знання про національні риси характеру, психологічні особливості народу потрібні перш за все для самовдосконалення кожного індивіда. Прадавній афоризм «пізнай самого себе», не раз проголошуваний античними мудрецями і розвинутий вітчизняним філософом Григорієм Сковородою, не втратив своєї вартості й сьогодні.

Пізнати, якими ми є, нелегко. Кожен може знайти в собі риси понтійця, що мирно уживаються з лінощами остійця. «Чистих» типів, напевно, ми не зможемо відшукати. Отже, слід спрямовувати себе на вдосконалення кращих рис особистості, водночас позбуваючись того, що заважає нашому поступу. І хоча національний характер не є сумою характерів окремих індивідів, але духовне здоров’я нації цілком залежить від здоров’я кожної особистості. Тож будемо свідомими того, що кожен українець є спадкоємцем глибокої і мудрої нації, багатої духовно і морально, і не ганьбімо пам’ять наших пращурів! *(Лозко Г. Українське народознавство. 2-е вид., доп. та перероб. Харків: Див, 2010. 472 с.).*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнян С. М. Нация и ее психический склад. Краснодар: [б. и.], 1966. 271 с.
2. Вишневський О. Система цінностей і стратегія виховання. *Рідна школа.* 1997. № 7–8. С. 3–9.
3. Григоріїв Н. Українська національна вдача. Вінніпег: Видання Української Видавничої Спілки в Канаді, 1941. 60 с.
4. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич: [Відродження], 1991. 342 с.
5. Карпенчук С. Володіти розумом, почуттям і волею. Моральний ідеал і самовдосконалення особистості. *Рідна школа.* 1997. № 5. С. 22–25.
6. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ: ВЦ «Академія», 1997. 152 с.
7. Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей / Ред. рада: К. Вислобоков, Я. Пеленський; Ред.: Л. Довга, О. Толочко, Н. Яковенко. АН України. Товариство дослідників Центрально-Східної Європи. Т. 5. Київ: Критика, 1998. 128 с.
8. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. Київ: Обереги, 2003. 144 с.
9. Основи національного виховання: концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін.; За заг. ред. В. Г. Кузя та ін. Київ: Інформ. вид. центр Київ: Інформ. – вид. Центр «Київ», 1993. 152 с.
10. Погрібний А. Виховний ідеал педагога-державника. Освіта. 1998. 22–29 квітня.
11. Пазяк Н. Рід Рильських і Северин Гощинський. *Народна творчість та етнографія.* 1995. № 1. С. 68–77.
12. Пірен М. І. Основи етнопсихології: підручник. Київ, 1996. 245 с.
13. Пономарьов А. Н. Українська етнографія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 1994. 316 с.
14. Роменець В. А. Психологія творчості: навчальний посібник. 3-тє вид. Київ: Либідь, 2004. 288 с.

15. Стельмахович М. Г. Сім’я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст. *Рідна школа.* 1992. № 3. С. 14–19.
16. Українська душа. зб. наук. праць / відп. ред. В. Храмова. Київ: Фенікс, 1992. 128 с.

Тема 2. Світоглядні уявлення та вірування українців

ПЛАН

1. Анімізм, тотемізм, фетишизм у системі світоглядних уявлень українського народу.
2. Українська демонологія.
3. Основні культи слов’ян.

(1) Анімізм, тотемізм, фетишизм у системі світоглядних уявлень українського народу

Найдавніші народні уявлення та вірування складалися з елементів анімізму, тотемізму та фетишизму.

Анімізм – загальне одухотворення природи, віра у наявність душі, духу в кожній речі, кожному явищі навколишнього світу.

Елементи анімізму наявні у світогляді праслов’ян і зустрічаються в системі культів у формі вірувань в наявність душі в дерев, тварин, птахів, природних стихій – грому, блискавки, померлих людей та тварин. Тому в системі цих уявлень сили та явища природи (сонце, вода, камінь, дерево) поставали як живі істоти (персоніфікувалися), і їм люди поклонялися. На основі анімістичних вірувань прадавні люди пояснювали фізичні стани – хвороби, лихоманки, сон (уподібнювався до сакрального екстазу, відриву від усього земного – тобто втрата слуху, зору, нюху, мови); пояснювали різноманітні явища, такі як тінь (уявляли двійником людини, її духовною суттю).

Тотемізм – сукупність уявлень та вірувань у надприродний зв'язок між людьми (племенем, общиною, родом) та окремими видами рослин і тварин.

У межах цих поглядів окремі представники рослинного чи тваринного світу визнавалися предками того чи іншого племені

(вважалася водночас охоронцями та оберегами людей цього племені). Також вірили в те, що після смерті люди цього племені набувають образу цієї тварини (рослини) і можуть впливати на життя живих. У тотемічних віруваннях людина ототожнює себе, своє життя з життям навколишнього світу, з видимою природою. З цим пов'язане ***поклоніння*** як особливе ставлення до рослин і тварин певних видів, віруванння у їх надзвичайну силу. "Тотем… становить собою клас матеріальних предметів, до яких людина ставиться з особливою повагою, гадаючи, що між ними і нею існує тісний і інтимний зв'язок. Зв'язок цей двобічний: тотем заступається за людину, остання відплачує тотему тим, що утримується вбивати свій тотем, якщо він відноситься до класу тварин, рубати і зривати, якщо до класу рослин, і виявляє йому всілякі знаки поваги…" *(Фрэзэр Дж. Тотемизм и его происхождение. Атеист. 1929. № 45. С. 18. Цит. за: Лан., 57–58).* Давніми тотемами-тваринами були ведмідь, вовк, лисиця, коза; тотемами-птахами – лебідь, лелека, зозуля та ін.; тотемами-деревами – дуб, ясен, липа, явір, сосна та ін.

Фетишизм – система уявлень про надприродні властивості предметів і речей та поклоніння їм.

Древні люди не розмежовували світу матеріального і нематеріального, людини та природи, дії та предметів. В їх уявленнях предмет з дерева зберігав дух дерева, лісу; кістка тварини – дух тварини; на витвір людини переходив дух людини-творця. Фетишами як об'єктами поклоніння могли бути кістки померлих чи вбитих тварин, коштовні камені, яким приписувалася чудодійна сила, а також різноманітні амулети і талісмани, що спеціально виготовлялися з різних природних матеріалів, і які, як вважалося, служили оберегами і приносили вдачу своїм власникам (напр., сприяли успішному полюванню). На думку Е. Тайлора, поняття «фетишизм» у порівнянні з поняттям «анімізм», має «вужче, другорядне значення, і є вченням про духів, втілених у тих чи інших предметах, чи зв'язаних з ними, чи, зрештою, діючих через їх посередництво… Фетишизм – поклоніння предметам, навіть куску дерева чи каменя. Звідси він переходить в ідолопоклонство» (*Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Москва, 1989. С. 331. Цит. за: Лан., 57–58).*

Двовір’ я (двовірство) – поєднання у свідомості народу язичницького та християнського світоглядів.

(2) Українська демонологія

Демонологія – система вірувань про духів (демонів).

Демонологія – вчення про духів-демонів, які шкодять або сприяють людині в її справах.

Демонологія – світ надзвичайних явищ, котрий із часом був персоніфікований і одухотворений. Первісна людина бачила навколо себе цілий світ вищих істот, які були сильнішими від неї. Вона старалася їм не нашкодити, і це давало їй заспокоєння. Так виникла велика кількість божків та духів: русалки, лісовики, домовики, водяники, мавки тощо. Демонічних істот слід відрізняти від «непростих» (знахарі, примірники, градівники, відьми, віщуни і т. п.). Демони – фантастичні істоти, «непрості» – земні люди. Слов’янська демонологія була добре розвиненою; слов’янин бачив навколо себе цілий світ вищих істот. Спочатку довколишні духи були добрими, але з плином часу вони ставали й злими, особливо деякі з них. Кожен злий дух шкодить у своїй ділянці (під час сну злий дух може влізти в людину, яка лягла спати, не проказавши заклинання, людина тоді захворіє; з водою злий дух може влізти; неврожаї, голод, завірюхи, бурі, затемнення й т. п. чинять злі духи). Демонічних істот дуже багато. Деякі дослідники стверджують, що найпопулярнішим демонологічним персонажем у нас був **чорт,** що з нього пішли всі нечисті духи на землі.

Митрополит Іларіон з цього приводу зазначає: «Чорт у народньому віруванні витворився надзвичайно рано; але, на мою думку, витворення нечистої сили йшло в тому напрямку, що перше постали господарі хати й природи та шкідники життя, а розуміння чорта витворилося трохи пізніше… наш чорт – це вже уосібнення всієї нечистої сили в одній особі, а для витворення такого розуміння потрібний був довгий час» *(Митрополит Іларіон, 137–138).*

Митрополит Іларіон виділив такі групи демонологічних персонажів: «господарі хати», «божки природи», «шкідники життя». До «господарів хати» дослідник відніс Домовика. Він називає його «богом домового вогнища», «постійним вартовим

дому», «покровителем і охоронителем родини». Домовик живе під піччю чи в запічку, куди з часом перенеслося домашнє вогнище. Зазвичай домовик своїм допомагає, а чужим шкодить (перед нещастям обов'язково з'явиться своїм). Але він може шкодити й своїм, коли вони не задобрюють його так як слід. Розгнівавшись, домовик псує все в хаті, заїжджує вночі коні, грюкотить уночі по хаті, в сінях, на горищі і не дає людям спати. У такому випадку його треба задобрити *(Митрополит Іларіон, 124).*

Серед «божків природи» Митрополит Іларіон називає водяників, болотяників, лісовиків, гайовиків, польовиків, русалок, мавок (нявок), бузничого (сидить у бузині), перелесника *(Митрополит Іларіон, 128–131).* «Шкідниками життя» у Митрополита Іларіона виступають Злидні, Примхи, Біда (Лихо), Блуд, Мара, Мана, Лихорадки, Журба, Трясця й інші *(Митрополит Іларіон, 132–137).*

Характеристика основних демонічних персонажів

Чорт (нечистий, дідько, той, щезник, биціївник, клятий, лукавий, рогатий, хвостатий, халабудник, явида, куцак (куций); сатана, диявол, біс та ін.) – це зловорожий дух, уособлення темних земних і небесних вод. І якщо серед русалок, природних відьом, навіть упирів, можна зустріти нешкідливих персонажів, то чорти – носії зла. В. Гнатюк вважав образ чорта фольклорним за походженням, але дуже потерпілим під впливом християнства, через що він утратив свої первинні ознаки. За деякими дослідженнями, чорт – первісно жрець Чорнобога: людина, наділена великою магічною силою, яку дають їй знання, почерпнуті із стародавніх книг, написаних тайнописом (чертами і різами). У більшості сюжетів, виявлених наприкінці XIX – на початку XX ст., чорт уже виступає в ролі красеня, який доводить до нестями молодиць і дівчат. Демоністичний образ чорта зазнав значної еволюції та християнського впливу («куций в пеклі припікає»). Відомі сказання, новели, в яких пізніший чорт – християнський сатана – допомагає Богові творити світ. Суть цієї та інших міфологічних новел в тому, що «далеко куцому до Бога»: чорт не творить світ, а лише бездарно прислуговує Богу. Віра в духів не знає деміургічної функції, а чорти, відьми, упирі і

т. ін. лише орудують «даністю» (головна відмінність демоністичного від теїстичного).

Образи чортів зооморфні, а деякі схожі на людей. В основному чорти мають волохаті ноги, цапині ріжки, великі зуби. Вони перекидаються різними звірами або людьми, але з собачою мордою, пазурами на пальцях, ратицями й хвостом. Чорти завдають людям різної шкоди: заманюють у болото (баговиння), крадуть гроші, лякають людей. Про це записано багато розповідей старожилів. Один із способів охорони від чортів – обкурювання хати і подвір'я святим зіллям і читання молитви при цьому. Хоча кажуть, для сміливих і кмітливих ***не такий уже й страшний чорт, як його малюють*** (в казках чорти бувають осоромлені людиною) *(Істор. реліг. в Укр., Т. 1, 98–100).* На загал чорт – родове поняття, яке обіймає всю нечисть. Чорт може приймати людську зовнішність, але його чортячу подобу видають ріжки, рило, ратиці, шерсть, хвіст. Чорти водяться у безлюдних, запущених місцях: в очереті, бур'янах, болоті, у греблях, біля млина, в руїнах, на перехрестях доріг тощо. Постійним їхнім помешканням вважається пекло, де чортами керує ***Вій.*** Чорт може перевтілюватися у будь-яку тварину, крім пса, бо пес – найщиріший друг людини. Чорти вигадали пиятику, куриво, лайливі слова і всяке таке інше.

Дідьки ще гірші за чортів, бо вже такі оброслі, що видно лише червоні очі. У них пальці залізні, і ходять вони з залізною палицею, а в зубах – люлька. Чорти, як і люди, народжуються, одружуються, але не вмирають. Та кажуть старі люди, що є таке зілля, від відвару якого (покропити ним чорта) чорт згорає. Також знищити чорта, як і інших злих духів, можна за допомогою хресного знамення. Чорти мають свою чарівну силу тільки вночі, тому їх дуже лякає перший ранішній спів півня, від якого вони кидаються куди завгодно, лиш би не застала їх ранішня зоря *(Митрополит Іларіон, 591).*

Упир – один із персонажів демоністичних вірувань, уособлення темних і ворожих сил природи. Упирі – не просто духи, що можуть існувати поза тілом, а різновид перевертнів: упирі-духи перекидаються звірами, птахами, можуть набирати й людського вигляду. Їх основне заняття – висмоктувати кров у людей, молоко у корів. В упирів

проявляються й риси духів-господарів, розпорядників різних сфер (крадуть дощ, насилають неврожай). Водночас упирі мають і деякі ознаки «чуттєво-надчуттєвого» типу вірувань. І. Нечуй-Левицький зазначає про упирів: коли упир помирає, на його «могилці буває дірочка або пора, кудою він вилазить мишею або ящіркою в глуху ніч, ходить по хатах і ссе кров з людей… *(І. Нечуй-Левицький. Світогляд укр. нар., 65)* (залишки анімізму). І все ж таки упирі – духи, і не завжди перевертні: вони можуть перебувати, не перевтілюючись, у баговинні, темних гаях, у хмарах, можуть «ходити через зачинені двері».

До демоністичних персонажів належать також русалки, водяники, болотяники, чорти, домовики, лісовики, берегині. У ріках, ставках, криницях живуть міфічні істоти – русалки, мавки, водяники. За відомостями П. Чубинського, О. Афанасьєва, В. Милорадовича, І. Нечуя-Левицького та ін., уявлення про них пов'язані з віруваннями у потойбічне життя душ небіжчиків, що відлетіли в царство водяних духів. Русалки – душі молодих утопленицъ, самовбивць, мертвонароджених. Дехто з дослідників до русалок відносить і мавок, а інші – їх розрізняють. Йдеться, отже, про духи-душі померлих жіночої статі (матріархат) і культ води.

Русалки виходять заміж за духів-водяників, під їхніми ногами трава не гнеться, бо вони – духи. У русалок майже немає зооморфних рис, хоча П. Куліш і наводить розповіді «морських людей» – напівлюдей, напівриб, які нагадують давньогрецьких ***сирен***. Іноді русалки перекидаються кішками, жабами. Живуть вони у воді, їхнім сонцем є місяць, а якщо русалка десь загається, на ниві, чи в лісі, і її коси з осоки обсохнуть, то вона помирає. І все ж русалкам притаманні більше антропоморфні риси, і вони мають вигляд дівчат з гарними лицями, довгим волоссям, іноді в плахтах, з червоним намистом. Русалки живуть не тільки тим, що пустують і залоскочують, вони мають добрий розум, люблять прясти, танцювати, відбілювати полотно *(Істор. реліг. в Укр., Т. 1, 94–98).*

(3) Основні культи слов'ян

КУЛЬТ НЕБЕСНИХ СВІТИЛ

СОНЦЕ

Первісна людина рано зрозуміла, що сонце було джерелом усього життя на землі: воно давало тепло і світло, а без сонця приходить ніч та зима, а з ними й смерть. Ось чому в усіх народів сонце з найдавнішого часу обожнюється, а пізніше перетворюється в окремого бога. Як саме звалося в нас божество сонця, встановити важко, тому що у різних місцевостях воно звалося неоднаково. В Іпатіївському літописі (1114 р.) читаємо: *«Солнце царь, сын Сварогов, єже єсть Даждьбог»*, а інші пам'ятки богом сонця звуть *Сварога*. У «Слові про похід Ігоря» 1187 р. княгиня Ярославна зве сонце «*Господином»*, власне Господом. В українській народній творчості вживається: *сонце святе, чисте, праведне, Боже*. Згідно з народними уявленнями, *сонце – це око Боже або вид Божий*. У весільній обрядовості, щоб удався коровай співають, щоб він був *як Бог милий, як день білий, як яснеє сонечко!* У колядці за столом сидять 3 товариші: *ясний місяць, світле сонечко, сам Бог небесний*. І. С. Нечуй-Левицький подає: *«Жінка каже: «Не свічу волосом проти праведного сонця»*. Так і в церкві жінки стоять з покритою головою, – не світять волоссям перед Богом. Великий князь Володимир Мономах у своєму «Повчанні» дає такі поради своїм дітям: «*Щоб не застало вас сонце в постелі. Віддавши ранішню похвалу Богові, а потім сходячому сонцеві, й побачивши сонце, прославте Бога з радістю!»*. Українці померлих ховали до заходу сонця з таких міркувань, щоб померлий і востаннє бачив сонце. Є відомості, що в давнину сонцю приносили жертви, напр. курку. На ніч сонце йде відпочивати до моря, звідки вранці встає викупаним і свіжим – такі уявлення виникли спочатку в якогось приморського народу, а від нього успадкувалися й іншими народами. У гірських місцевостях вірили, що сонце лягає спати вночі за гори. Коли сонце заходило, його проводжали з сумом і страхом: чи воно ще вийде. Тому захід став недобрим місцем, місцем вічної темряви й пеклом. Навпаки, місце, звідки сонце вранці виходило (схід) – це блаженна сторона, де вічна весна, вічне світло й тепло (*Рай, Вирій*). У Раю живуть і померлі (рахмани чи брахмани).

Вважалося, що той, хто молиться богам, має молитися на схід, і краще вранці, тому що ранішнє сонце добре викупане й виспане, завжди милостиве. Пошану сходу ще з глибокої давнини прийняла і християнська церква: моляться так само на схід (до Єрусалиму, до Христа), храми будуються вівтарем неодмінно на схід. Оскільки сонце святе, то не можна його засмучувати злими вчинками. Нечиста сила діє вночі, коли немає сонця. Сонце не терпить крові і карає убивцю, коли він проллє кров у нього на виду. Взагалі сонце не повинно бачити кров: «*Людська крівця не водиця, проливати не годиться»,* – каже народна мудрість. У нас є багато стародавніх легенд, у яких розповідається про те, що невинно пролита кров, та ще за сонце, кличе собі в свідки що-небудь, те, що було під час вбивства, і вбиті виявляють про злочин цими речами. Напр., легенда про чудесну дудку з калини, що виросла на могилі вбитого й видає вбивцю. Часом невинно вбиті дають знати про це з допомогою своїх речей, залишених удома: речі міняються або покриваються кров'ю.

МІСЯЦЬ

Місяць скрізь шанувався, бо це нічне Боже око. Хто побачить вперше новий місяць (молодик), той повинен перехреститися, щоб щастило весь місяць. А хто побачить молодика з лівої руки, та ще з порожніми кишенями, тому не пощастить, тому треба вміючи відплюватися. Гори і долини, які бачимо на місяці, з найдавнішого часу породили багато різних легенд, з яких найпоширеніша така: це побилися два брати, й один тримає другого на вилах, або – це Каїн Авеля вбив. Пантелеймон Куліш у «Чорній Раді» подає (с. 128–129), чого на місяці видно плями: «То ще Каїн убив Авеля, то Бог назнаменував на місяці той гріх своєю рукою: Дивіться, каже, люди добрі: так як сей Каїн до віку вічного нестиме на плечах братнє тіло, так усякий душогубець носитиме до віку, до суду, тяжкий гріх свій». Про це подає й Т. Шевченко в «Назарі Стодолі»: «На місяці брат брата на вилах держить».

ЗОРІ

Зорі, як і сонце, в уявленнях людей святі та праведні. Зорі – це «віконця до неба» (Леся Українка «Лісова пісня»), Пантелеймон Куліш у «Чорній Раді» 1857 р. подає: «Зорі – то людськії душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши

землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухують. що говорять на небі анголи... Як же часом покотиться по небу й погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшу душу» (с. 129). *Денниця* чи *вранішня зоря* та *зоря вечірня* – це сестри сонця. А взагалі зорі – це діти Сонця й Місяця (приг. нар. колядку), а пізніше Божі очі. Вважалося, що кожна людина має на небі свою зірку, і коли вона народжується, то Бог її запалює, а коли вмирає, то з неба падає зірка її.

В народних обрядах наявні залишки солярного світогляду і стародавні вірування в небесні світила. В ніч на Івана Купайла (з 6 на 7 липня), в інших місцевостях на Великдень, сонце, сходячи, «грає» (то опускається за обрій, то знову підіймається), «жениться й танцює», як кажуть в народі. Існує багато солярних і люнарних символів (калита на Андрія, пироги, вареники й інші). Білий кінь завжди був символом сонця, що біжить по небу, тому його особливо шанують в народі. Яйце – джерело зародження, як і сонце, тому воно з глибокої давнини стало символом сонця й шанувалося. Великоднє червоне яйце (крашанка) набуло особливо великої пошани: ним «котилися» й гуляли «навбитки», проти чого дуже виступала церква в XVII ст. Яйце часто використовують як ритуальний предмет: ним викачують хворобу, пристріт чи вроки (наврочене).

КУЛЬТ ВОГНЮ

Проміння сонця вогненне, тобто вогонь походить від сонця. У деяких народів вогонь став окремим, ясно означеним богом, але в нас він таким не став, хоч стародавні пам’ятки звуть його Сварожичем (сином бога Сварога), і з них видно, що його шанували, як бога. Домашнє вогнище – «очаг» – береже щастя дому і всіх його членів. Не можна плювати у вогонь, бо він святий, тому що на язиці з’явиться вогник. Вогонь святий, праведний, Божий, тому в давнину ним здійснювався Суд Божий, що перейшло й до християнських часів, і було поширене у середні віки, бо вірили, що невинний не згорить у вогні. Підозрілого кидали у вогонь, вірячи, що вогонь невинного не спалить (Суд Божий). Таке використання вогню відоме й у весільному ритуалі: на Волині, коли молода йде до церкви на вінчання, вона переходить через вогонь; і вогонь спалить дівчину,

якщо вона вже втратила дівоцтво (*Ф. Вовк. Студії..., с. 283).* Звідси й приповідка: «*На злодію шапка горить»*. Коли молоду привозять до молодого, то її й увесь весільний поїзд переводять через вогонь, щоб очистити всіх, хто приходить до іншого роду. Обох молодих на дорозі обов'язково переводять через вогонь, тому що без цього молода ще не жінка, бо «не обсмалена». Після першої шлюбної ночі відбувається обряд «смалити молоду»: жінки за селом розкладають вогонь і скачуть через нього з молодою (*Ф. Вовк. Студії..., с. 201, 241, 300).* Біля вогню не прийнято говорити непристойні слова. Також не можна вимітати піч нечистим віником. Запалюючи вогонь у печі, господиня хрестить його і ставить горщик води, що є жертвою вогню. Християнство перейняло від язичництва пошанування вогню (це перейшло й на церковні свічки, напр., страсна або громнична (Стрітенська) свічка боронить від грому й додає здоров'я. Особливо велику силу має живий вогонь, який добувають тертям дерева об дерево. Відомі в українців і Прометеївські легенди, тобто оповідання про те, як виник вогонь на землі *(І. Огієнко. Дохрист..., с. 33).* Протилежним вогню (теплому) в народних віруваннях є Мороз (холодний) – це старезний дід, який все морозить своїм подихом. Він дуже злиться на тих, хто не кличе його на кутю в Святий Вечір, і виморожує їм збіжжя на полі. Щоб цього не сталося, під час Святої вечері кличуть: «Морозе, Морозе, йди до нас кутю їсти!».

КУЛЬТ ЗЕМЛІ

Земля – наша мати, вона родить нам усе, що потрібне нам для життя. Шанування і обожнювання її (напр., у греків Гея) пішло з дуже давніх часів, але у слов'ян земля окремою богинею не стала. Земля у нас Божа, праведна, свята; завжди говорили: «Держімося землі, бо земля держить нас». Не слід без потреби бити по землю, тому що їй болить, і це гріх. Землі час від часу треба давати спокій. Встановлено, що від Введення до Благовіщення – свято землі: в ці дні Бог її благословляє, і вона пробуджується від зимового сну, і просинається все, що в землі (жаби, гади й т. ін.); а після Благовіщення вже можна працювати біля землі. Земля є найвірнішим свідком, тому в Україні при найвищій клятві, на доказ правди, їдять землю або цілують її: земля не подарує тому, хто не дотримає слова (кажуть: *«Хоч ти землю їж, не повірю!»*)

Вважали, що земля може розступитися й поглинути злого чи грішника («Мало крізь землю не провалився», «Бодай тебе земля поглинула!»). Великого грішника після смерті свята земля може й не прийняти, і той тиняється по землі неприкаяний (непокаяний), а бувши похований – не згниє («Що ти ходиш, як неприкаяний», «Бодай тебе сира земля не прийняла!»). Наш народ мав свою космогонію, просту і ясну, яка на все давала йому задовольняючу відповідь. Коли Бог захотів створити землю, то злетів з Сатанаїлом над море й послав його принести піску із дна найглибшого океану. Той приніс, але накрав і собі повного рота піску. І де Бог сівнув піском, там виростала рівна земля. Стала вона рости і в роті Сатанаїла. І каже Бог: «Плюй, Сатанаїле!». І став Сатанаїл плювати й харкати, і де він плюнув, там поставали гори, а де харкнув – скелі.

Людина бачила, що камінь мав велику силу, вагу і твердість, і тому він здавна став фетишем. Звідси поставали кам'яні баби, в чудодійну силу яких вірили. В горах були кам'яні вибоїни, а в них збиралася вода, дощова чи джерельна, і ця вода вважалася особливо цілющою. Земля багата («Будь багатий, як земля») не тільки тим, що родить на ній (Дар Божий), але й тим, що в ній у глибині переховується. Та земельні скарби пильно охороняються зміями та всякою нечистою силою, тому підійти до них може не кожний, а тільки відуни. Правда, в ніч на Івана Купала цвіте папороть, і хто знайде її цвіт, тому відкриються земельні скарби (їх легше відшукати в період від Великодня до Вознесення). Свята земля не терпить пролиття крові, особливо невинної, а тому пролиту на землю кров треба відразу засипати землею, щоб не побачило її сонце.

КУЛЬТ ВОДИ

Вода приносила первісній людині й природі велике добро, адже вона оживляла землю й робила її родючою. Тому вода здавна обожнювалася, як сестра сонця. Вогонь має велику силу (приказка: «*Будь багатий, як земля, а здоровий, як вода!»)*, яку виявляє особливо навесні під час розтавання снігів, тоді вона все руйнує на своєму шляху. Обожнювалася вода як море, озеро, річка, копанка, джерело, криничка, колодязь і т. ін. Вода була вже з початку світу. В одній космогонічній колядці співається:

Що ж нам було з світа початку?
Не було нічого, – одна водонька.

Якраз посередині землі, в Єрусалимі, знаходиться «пуп (центр) землі», з якого випливають усі річки та моря і вертаються туди ж. Тому вода дуже шанувалася, вважалася святою, і в неї ні в якому разі не можна плювати чи спорожнюватися. Старші люди завжди п'ють воду з непокритою головою, а перед питтям перехрестяться. В народному світогляді вода одухотворяється, і ми говоримо: «*Дощ іде (а не падає)*». Земна вода, поєднана з небесною, тому, задобрюючи земну, будемо мати й небесну, тобто дощ, а звідси – пошанування води рятує від засухи, звідси молебні над водою (криницями чи річками) у період засухи. Слов'яни поклонялися й приносили жертви озерам, річкам, копанкам, джерелам, криничкам, колодязям (вода очищає людину від гріхів). Візантійський історик X ст. Лев Диякон розповідає, що воїни, поховавши убитих, кидали в Дунай, як жертву воді, півнів і немовлят. Деякі дослідники в тому, що в цілющі криниці кидають гроші, вбачають відгомін давніших жертв воді. Вода буває жива і мертва, цілюща і безсила – додає сил або відбирає їх. Живою водою є вода джерельна. Така вода дуже шанувалася всіма індоєвропейськими народами. Вважалося, що хто нап'ється правдивої живої води, той набирається великої сили, а хворий зцілюється. Цю воду пили, купалися в ній або окроплювалися нею. Народні вірування знайшли відображення в казках, у яких герої набувають собі надлюдської сили, окропившись живою (цілющою) водою. Але добути таку воду важко, тому що її охороняє лютий змій. Вода особливо цілюща, коли вона «непочата» або з такого місця, де сходяться три річки. Такою ж є вода з трьох або семи криниць, вона використовується в ритуальних обрядах. До нашого часу збереглося й дохристиянське «освячення» води: береться вода звідти, де сходяться три річки, і цю воду проливають через полум'я в підставлену миску. Так освячується вода звечора під Введення, і вона допомагає вилікуватися від хвороб та зурочень. Вода з святої ріки Йордану завжди цілюща, відтак і наша посвячена йорданська вода свята і цілюща, і нею окроплюють все в господі і себе. Усе освячене палять або кидають у воду, коли воно не потрібне, напр., шкаралупу від

великодніх крашанок. Коли людина помирає, на вікні ставлять склянку води, щоб душа могла омитися й чистою прийти до Бога. Як свята, вода часто використовувалася під час Суду Божого: відьом, напр., кидали у воду, вважаючи, що коли вона справді відьма, то потоне, а коли невинна, то ні.

Звідси і народні приказки: *«Правда в воді не тоне й на вогні не горить», «Я виведу тебе на чисту воду»*. Очищувальну силу, як і вода, мають сльози, в них найсильніше очищуються провини людини. Плакати за свої провини – це дуже стара загальнолюдська звичка. Вода мала магічну силу особливо під час загальних свят (в обрядах купання, обливання, збирання роси). Так, напр., в Обливаний понеділок на Світлому тижні молодь обливає один одного, особливо дівчат, коли вертаються з церкви (на поч. ХХ ст. поширений в Західній Україні). В деяких місцевостях обливають тих, хто проспав Великодню Утреню.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ: Фірма «Довіра», 1993. 414 с.; Міфи України. За кн. Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях» / Пер. Ю. Буряка. Київ: Довіра, 2006. 383 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
3. Костомаров М. І. Слов’янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. 384 с.
4. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (Ескіз укр. міфології). Київ: АТ «Обереги», 1992. 88 с.
5. Скуратівський В. Т. Русалії. Київ: Довіра, 1996. 734 с.
6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: іст.-реліг. монографія. Київ: АТ «Обереги», 1992. 424 с.
7. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні нар. погляди та вірування. Київ: Фірма «Довіра», 1993. 414 с.
8. Фрэзэр Дж. Дж. Золотая ветвь: исследование магии и религии. Москва: ООО «Фирма АСТ», 1998. 784 с.

9. Українські чари / Упор. О. М. Таланчук. Київ: Либідь, 1992. 96 с.
10. Гринів О. Архетипи національного колективного несвідомого українців. Мистецтво і традиційна культура українського зарубіжжя: матеріали міжнар. наук. конфер. (Івано-Франківськ, 10–12 листопада 1992 р.). Львів, 1996. С. 55–63.

Тема 3. Календарна обрядовість українців

ПЛАН

1. Ритуально-міфологічна суть обрядовості весняного циклу.
2. Ритуально-міфологічна суть обрядовості літнього циклу.
3. Ритуально-міфологічна суть обрядовості осіннього циклу.

Питання, яке виноситься на самостійне опрацювання:

Ритуально-міфологічна суть обрядовості зимового циклу.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

(1) Ритуально-міфологічна суть обрядовості весняного циклу

Як час сівби **весна** була надзвичайно важливим етапом у праці давніх людей, тому що від посіву залежав майбутній урожай. Давні люди розуміли важливість сприятливих природніх умов для свого життя у достатку на цілий рік, а тому вірили, що можуть задобрити духи та божества і привернути їх на свій бік. Як уже зазначалося, календарний рік у наших предків розпочинався 21 березня**,** у день весняного рівнодення. Від цього часу день ставав довшим, ніж ніч, і розпочиналися головні весняні дійства. Багато елементів системи ритуальної поведінки наших предків навесні побудовані за принципом *імітації.* Наприклад, обряд випікання символічних коржів (печива) у формі птахів, з якими люди ходили, піднявши їх високо над головою, закликаючи весну чимшвидше прийти на землю. Міфологічною основою цього обряду є давнє уявлення

про те, що весну приносять на своїх крилах птахи, які повертаються з вирію.

Серед найпоширеніших містерій на території давніх слов'ян була обрядова драма «Коструб онько». Її кульмінація полягала в тому, що люди урочисто спалювали, топили чи хоронили у труні ідола зими з голосіннями та похоронними обрядами і цим проголошували перемогу тепла над холодом. У ній простежується зв'язок з найдавнішими культами та віруваннями. Тут знаходимо анімістичні уявлення про природу, культ землі-годувальниці, культ рослин, нове розцвітання яких було часом поклоніння їм, а також культ вогню. Так, до наших днів у деяких місцевостях збереглася традиція палити вночі на Великдень ритуальний вогонь, при якому здійснювалися певні магічні дії під речитативне промовляння *«Весну-Ладу запали, запали; Лихі сили віджени, віджени...».*

Особливе місце посідає у весняних обрядах культ предків, який набуває найбільшого вияву у ВЕЛИКДЕНЬ — час поклоніння Роду та померлим родичам, що відбувалося упродовж тижня і закінчувалося так званим «МЕРТВЕЦЬКИМ ВЕЛИКОДНЕМ». В основу цього свята покладено вірування в те, що душі предків разом із птахами повертаються із вирію (або із ототожненням померлих душ із птахами, вірою переселенням їх у тотемів). Великдень святкується у час першого повномісяччя від дня весняного рівнодення (зв'язок з астральним культом). Основними обрядами тут були поклоніння в гаях душам померлих, а від часу поховання людей в землю – на місцях їх захоронень. Найпоширенішим фетишем у цих ритуалах було **яйце –** у його формі робили могили, посипаючи їх жовтим піском, охрою чи жовтим цвітом. Воно також було символом життя і нового народження, перемоги над смертю (як перемоги весни над зимою, тепла над холодом).

Великдень у язичницьких племен – це початок періоду святкування божеств Лади та Дани, а також Ярила – сонця в сузір'ї Овена, – який уявлявся парубком на білому коні, що запліднює землю. Це було пов'язано із культом води (дощу, роси, водоймищ), якій поклонялися у цей період, і яка посідала важливе місце у забавах (після Великодня Волочильний (Волочебний) понеділок, коли обливали один одного водою).

Поливання водою означало поклоніння Дані, для праслов'ян виконувало очисну функцію. Весною наші предки розпочинали новий сезон ритуальних ігрищ (чи гульбищ), які мали забезпечити родючість природі, сприяти родючості полів. Низка обрядів мала господарське значення: *обряд першої борозни, першого засіву, першого вигону худоби на пасовище (у Західному регіоні – проводів на полонину).* Значна кількість весняних ігор відтворює давні уявлення про світ і життя, а також первісний уклад древніх часів. Творячись у різні історичні періоди, вони донесли до нас різноманітні звичаї та традиції.

(2) Ритуально-міфологічна суть обрядовості літнього циклу

Літній цикл народної творчості становить цілісну систему обрядово-поетичних дійств, що сягає своїм корінням глибокого минулого. Літні ритуали були тісно пов'язані із найдавнішими культами та віруваннями, древньою міфологією. Давні предки-слов'яни святкували прихід літа із настанням тепла, тобто з «повною перемогою літа над зимою». Центральне свято – день Купала, а всі інші, що передують йому, вважаються своєрідним приготуванням, із наростаючою силою виявляють повне панування літа на землі. Умовно початком святкування літнього циклу можна вважати день Раю (Ураю, Ярія, згодом Юрія):

Та Юрай мати кличе,
Та подай, матко, ключа
Одімкнути небо, випустити росу.

Його основу становить давній міф про воротаря Рая, який ключами відкриває небесну браму, випускаючи на землю росу. Цей день був святом першого вигону худоби на пасовиська, тому зберіг багато рис тотемізму. Здійснювалися ритуали поклоніння деревам, а також тваринам – і свійським, і диким. У ці містерії входили *обряди наряджання деревця-гільця, величання корів та овець, яких прикрашали вінками із квітів, стрічками.*

Найвищого вияву культи дерев та тварин досягали у Клечальну неділю (Зелену неділю). До цього свята всі будівлі у селі, ворота та вулиці «клечалися» – тобто прикрашалися зеленню. Це, згідно з давніми віруваннями, повинно було

відганяти нечисту силу і було пов'язано з рослинною магією: «*замаюванням» людина допомагає землі швидше покриватися зеленню.* Цей день вважався початком святкування Русалій, які знаменували повне завершення весни і настання літа. На думку Філарета Колесси, свято Русалій у слов'ян («русальні розигри»), про яке згадується ще у давньоруських пам'ятках XI– XII ст., відбиває грецько-римські впливи поминального свята Rosalia, назва якого походить від dies rosal – прикрашання гробів трояндами (чи Parentalia – поминки предків) (*Колесса Ф. Українська усна словесність. – Едмонтон, 1983. – С. 59).* За словами Ф. Колесси, у грецько-римській традиції це свято супроводжувалося іграми та «визначалося гулящим характером».

У слов'ян свято Русалій мало певні особливості: акцент переносився із поминання померлих на задобрення духів поля та лісу – русалок (духів русел рік та потоків: *Костомаров М. у* праці «*Слов'янська міфологія» (К.: Либідь, 1994. – С. 228) виводить етимологію від кельтського рус – вода),* звідки і назва – Русальний тиждень. Русалками вважалися істоти, які уявлялися душами утоплеників. У цих святах прослідковуємо анімістичні уявлення, мета яких – задобрити духів лісу та поля, померлих предків, щоб вони не завдавали шкоди людям. Упродовж Русального тижня русалки та душі померлих (за уявленнями зимують у воді) виходять на землю і приходять гостювати до людей. Саме для них прикрашалися зеленню будівлі та вулиці, а на поля виносилися жертовні обіди, на гілках розвішувалися подарунки – полотно, рушники, сорочки. Згідно з уявленнями праслов'ян русалки могли забрати із собою у світ мертвих когось із людей (найчастіше парубка чи дівчину), тому люди у цей час носили часник або полин як обереги.

Свято Русалій у слов'ян супроводжувалося різними гуляннями молоді, які проводилися у лісах і гаях («гойдалки» – очищення повітрям). Кульмінацією русальних ігрищ був так званий *Русальний великдень*, який припадав на четвер після Зеленої неділі. Магічно-ритуальною містерією цього дня було «водіння куста» – найкращої дівчини в селі, яку одягали в зелень, квіти, клали на голову вінок із папороті, який повинен закривати їй очі (сліпота – ознака представника потойбіччя), і

водили по селу разом із прикрашеним деревом-гільцем. У деяких місцевостях відбувалася містерія «водіння тополі» – дівчини, одягненої у червоне (у язичників – колір смерті та покійників) зі зв' язаними хусткою над головою руками (супроводжувалося ритуальним поливанням дівчини у кожному дворі). Цей обряд зберіг відлуння древніх людських жертвоприношень з метою задобрення духів (прощання з дівчиною, її оплакування, ритуально-символічне знищення). Вважалося, що принесені в жертву дівчата ставали русалками. Після Русального великодня відбувалися *проводи русалок із села*, якими умовно завершувалися святкування, пов'язані з приходом тепла, оживанням та розквітом природи. Русалії як поклоніння богині води Дані – «матері русалок», були приготуванням до пізніших свят літнього циклу – купальських.

Після завершення Русалій наступала Петрівка – пора найдовших у році днів та найкоротших ночей (виконувалися петрівчані пісні), яка завершувалася на Купала (24 червня за ст.ст. – 7 липня за н. ст.).

Свято Купала, відбуваючись у час найбільшої в році сонячної активності, вважалося періодом шлюбу сонця (вогню) із водою, що згодом відобразилося у міфі про одруження Лади (дочки Дани) із Купалом. Ще одним персонажем цього свята була Марена, яка, на думку І. Нечуя-Левицького, уособлювала хмару. Купало – язичницьке божество, що символізувало сонце в зеніті (літнє сонцестояння), тому цьому святові подекуди передував весняний обряд топлення Ярила (сонця весняного рівнодення). Це означало, що Ярило «запліднив природу плодючим дощем», і тому влада переходить до Купала. На Купала прикрашали деревце, водили хороводи навколо нього, також в окремих селах збереглося ритуальне годування ідолів Купала та Лади, яких садять на криницях чи поблизу води, співаючи їм пісень і танцюючи для них, величаючи як наречених.

(3) Ритуально-міфологічна суть обрядовості осіннього циклу

Як у всій народній обрядовості, традиції цього періоду мають міцну ритуально-міфологічну основу. Центральним у давніх

уявленнях та віруваннях був *культ предків*. Вважалося, що вбиті люди відроджуються весною у вигляді квітів, трав, злаків: «Вважалось, очевидно, що душі принесених у жертву людей, повертались до життя у вигляді колосків, які зійшли на їх крові і вдруге знаходили смерть під час жнив» *(Фрэзэр Дж. Дж. Золотая ветвь. – М., 1983. – С.320).* Тому в період жнив люди намагалися задобрити дух поля.

Умовною межею між літнім та осіннім циклами є час завершення Петрівки. Важливе місце в обрядових дійствах посідає поклоніння Стрибогу та Стрибожим внукам – вітрам. Свято вітрів (Вітрогона) відбувалося 14 липня, під час якого зверталися із замовляннями до сил природи (хмари, дощу, граду, вітрів) з проханнями не зашкодити праці на полі у період жнив.

Більшість обрядів осіннього циклу пов'язані із виконанням певного виду землеробських робіт: *зажинки, жнива, обжинки, косовиця.* Завершення збору врожаю отримало в народі назву *обжинки*. Обжинки святкувалися окремо на кожному полі, де завершувався збір урожаю. Дожавши до кінця лан, женці залишали на ньому жмут невижатих колосків, який зав'язували у формі кози, зайця, лисиці («Борода», «Спасова борода», «Козяча борода» – своєрідна тотемна жертва Перунові). Це пов'язувалося з тим, що язичники вбачали у тваринах, які втікали з поля, втілених духів поля, померлих предків. Останній сніп (Дідух) вважався особливим, оскільки у давні часи люди вірили, що в ньому залишається дух поля. Тому навколо нього під час обжинок здійснювалися різноманітні ритуали, водилися хороводи, йому вклонялись (у давнину в нього зав'язувалися жертви). Дідух забирали до хати, ставили на покуті, потім він відігравав важливу роль у календарній обрядовості зимового та весняного циклів. Із початком сівби наступного року Дідух виносили в поле і починали сіяти його зерном, вважаючи, що таким чином вони відпускають дух поля на землю. Поширеним був також обряд плетення вінка із колосків та калини, який був символом осіннього сонця. Його котили з поля до дому господаря (уособлення сонячного коловороту, як і в купальському обряді). Цю процесію очолювала та жниця, яка «зжала дух поля», вбрана

у колосся і з пшеничним вінком на голові (він також уособлював дух поля і мав назву Мати поля, Мати пшениці, Мати хліба). Вона уособлювала ниву, втілювала її дух, за свідченням Дж. Фрезера, у минулому вона приносилася в жертву, оскільки, за законами контагіозної магії, «зжавши дух поля», який начебто залишався в останніх колосках, ставала його втіленням; її ритуальне вбивство вважалось необхідним, щоб випустити дух поля на землю *(Фрэзэр Дж.Дж. Золотая ветвь. М., 1983. С. 324).* За сплетений вінок господар давав викуп і залишав його до наступної сівби. Якщо весняний період був періодом святкування дівчат та хлопців, то осінній – старших людей (символічне величання зрілості, плодючості).

Найбільші осінні свята – День Спаса (19 серпня) та свято Врожаю (його святкували по завершенню жнив). Тут мали місце тотемно-анімістичні елементи з поклонінням квітам, деревам і плодам; виявами культів землі, поля, природних сил з нашаруванням ідолопоклонства. У далекому минулому всі ритуали цього свята виконувалися жерцями у язичницьких капищах із жертвами поганським ідолам (під час розкопок знайдені ритуальні жертвоприношення у печах при капищах, спалені з обмолоченими снопами пшениці або ячменю). Тут важливе місце належало поклонінню круглому хлібу чи короваю (символічна жертва сонцю). Він виготовлявся із зерен останнього снопа (втілення духа поля), тому люди, які з'їдали його частку, ставали втіленням тотема, ріднилися через нього з духами поля, померлих предків. Процес його випікання супроводжувався жертвоприношеннями, а також багатьма обрядами і табу (згодом було запозичено весільною обрядовістю). Так, спечений коровай ставився перед ідолом, за ним ховався жрець, питаючи людей, чи бачать вони його. На заперечення він відповідав: «Щоб не бачили і наступного року», – тобто, щоб наступний рік був багатий на врожай (подібний обряд виконувався і на Різдво: роль жерця виконував батько, якому давали відповідь діти).

Символами осіннього святкування були також вінки з пізніх квітів, мед чи медові пряники, горіхи тощо. День Спаса, як і багато інших, був прийнятий до церковної традиції майже без змін. Відповідно до етапів та видів праці обрядові пісні осіннього

циклу поділяються на *жниварські (зажинкові, жнивні та обжинкові); косарські та гребовицькі.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська минувшина: ілюстр. етногр. довідн. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. Київ: Либідь, 1994. 256 с.
2. Українознавство: посібник / [уклад.: В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач]. Київ: Зодіак – ЕКО, 1994. 399 с.
3. Українське народознавство: навч. пос. / За ред. С. П. Павлюка та ін. Львів: Фенікс, 1994. 608 с.
4. Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006.
5. Етнографія України: навч. пос. / За ред. С. А. Макарчука. Львів: Світ, 1994. 520 с.
6. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість : підручник. Київ: Знання-Прес, 2001. 591 с.
7. Лепеха Т. В. Українознавство: навч. посіб. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2005. 376 с.
8. Крисаченко В. С. Українознавство: хрестоматія-посібник: у 2-х кн. Кн.1. Київ: Либідь, 1996. 352 с.; Кн. 2. Київ: Либідь, 1997.
9. Культура і побут населення України: навч. пос. / [за ред. В. І. Наулка]. Київ: Либідь, 1993. С. 116–135.
10. Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства. Київ: Укр. письменник, 1995. 291 с.
11. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: підручник. Київ: Деміург, 2003. 288 с.
12. Енциклопедія українознавства / гол. ред. В. Кубійович. У 9-ти томах. Львів. 1993–2000.

Тема 4. Сім’я і сімейний побут українців

ПЛАН

1. Історичні типи і форми української сім’ї.
2. Структура сім’ї.
3. Функції сім’ї.
4. Шлюб і шлюбні звичаї.

5. Звичаї та обряди, пов’язані з народженням дитини (пологова обрядовість).

Питання для самостійної роботи:

1. Характеристика основних етапів весілля. Народнопісенний супровід весілля.
2. Поховальна обрядовість. Традиції поминання померлих родичів.

(1) Історичні типи і форми української сім’ї

Сім’я – це об’єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов’язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю.

Виникнення і розвиток української сім’ї досліджені ще недостатньо. Наука досі не відповіла остаточно на питання, які тип і форма сім’ї були первісними в Україні: чи був невпорядкований у статевих відносинах гурт жінок і чоловіків, чи стосунки будувалися на груповому подружжі, в якому всі мужчини певної групи були чоловіками всіх жінок тієї ж групи. Не виключена можливість існування на початках поліандрії (від грецьких слів polys – численний і andros – мужчина) – одна жінка мала кількох чоловіків; полігамії (від грецьких слів polys – численний і gamos – шлюб) – багатоженства або моногамії – один чоловік мав лише одну жінку. Сім’я завжди була основою суспільства, тому тип і форма її залежать від національних особливостей народу, соціальних та економічних відносин і змінюються разом із ними. Відомі нам історичні та археологічні матеріали свідчать про існування в Україні моногамної сім’ї від часу заселення її території. Ця форма сім’ї є найпоширенішою і на сучасному етапі.

Тип моногамної сім’ї визначається кількістю шлюбних пар і кровно споріднених членів у ній. За цією ознакою українські сім’ї можна поділити на прості, які ще називають «малими», «елементарними», «нуклеарними» (від латинського слова nucleus – ядро), «індивідуальними», і складні, що відомі також під назвою «великі», «нерозділені». Проста сім’я складається з однієї шлюбної пари (чи одного з батьків) з неодруженими дітьми (або без них). Вона може бути кількох різновидів: подружня пара;

повна сім’я – батьки та діти; неповна сім’я – один з батьків і діти. Серед українців традиційно переважали різні підтипи простих сімей. Найбільш поширеною в Україні в XIX – на початку XX ст. була повна проста сім’я. Дуже рідко зустрічалися сім’ї, які складалися лише з подружжя. Питома вага таких сімей серед інших типів наприкінці XIX ст. становила лише 7 %. Інколи в українських селах траплялися неповні сім’ї. Як правило, вони виникали внаслідок смерті одного з подружжя і дуже рідко – через розлучення. Єдина причина розлучення, яку до певної міри могла якщо не виправдати, то хоча би зрозуміти громада, – це відсутність дітей. Загалом у народі засуджувалась невірність, люди були проти розірвання шлюбу. Такої ж позиції дотримувалась церква.Часом з різних причин чоловік чи жінка полишали свою сім’ю і створювали нову, в якій жили «на віру» (без церковного шлюбу). У селі такі невінчані подружжя не вважалися за сім’ї. До них ставилися негативно, оскільки такий крок вважався гріхом. Вдови і вдівці з дітьми, які становили основну частину неповних сімей, намагалися якомога швидше одружитися. Щоправда, в народі засуджувалося повторне одруження раніше, аніж через рік по смерті чоловіка чи жінки. Часто траплялося, коли вдови і вдівці, які були сусідами, об’єднувалися на чоловічі та жіночі роботи.

Складна сім’я складається з декількох кровно споріднених простих сімей, кожна з яких може бути повною чи неповною і включати інших родичів. Існує кілька різновидів складної сім’ї: батьківська – одружені сини і доньки живуть разом з батьком; братська – після смерті батька одружені брати і сестри продовжують жити під одним дахом. Перехідним типом між простою і складною є розширена сім’я. Вона складається з однієї подружньої пари з дітьми і окремих близьких чи далеких родичів (наприклад, хтось з батьків чоловіка або жінки, їхні неодружені брати або сестри та ін.). Часто цей тип сім’ї існував досить тривалий час.

На жаль, ми не маємо достатніх даних, щоб чітко визначити час виникнення і подальший розвиток простих та складних сімей. Невідомо, чи спочатку виникла проста сім’я і вже пізніше під впливом різних факторів розрослася до складніших типів, чи, навпаки, проста сім’я виникла внаслідок її відокремлення з

великої. З певністю можна лише передбачати існування простої сім'ї в Україні вже в період пізнього палеоліту. Як розвивалися ці типи сім'ї далі, яка була питома вага кожної з них на певному етапі розвитку українського народу – це питання, які ще чекають на свого дослідника. Незаперечно, що від заселення України і до нашого часу співіснували різні типи сім'ї: проста, складна і розширена. Вони зазнавали відповідних змін: прості розростались до складних чи розширених або, навпаки, складні розпадалися на прості.

У добу Київської Русі на допомогу археологічним розвідкам приходять писемні джерела, які значно розширюють можливість об'єктивного аналізу родинного побуту українців. Власне з них ми дізнаємося про переважання у ці часи простих сімей. Про це свідчать деякі пункти «Руської Правди» Ярослава Мудрого, які регулюють розподіл майна між братами, дітьми, а також право спадкування хати меншим сином. На більшій частині території Київської Русі мешканець давньоруського села – селянин-смерд був самостійним виробником, який мав усе необхідне для ведення власного господарства. Сім'я його налічувала в середньому шість-сім осіб, про що свідчать розміри селянських жител. Особливістю розвитку української родини є постійний потяг до створення окремої індивідуальної сім'ї. Це пояснюється певними психологічними рисами і своєрідністю національного характеру: українець найвищою цінністю вважає свободу, приватну власність і господарство, хоч би на крихітному клаптику землі. У наступні століття після Київської Русі прості типи сім'ї щораз більше переважають над складними. В результаті цього процесу наприкінці XIX ст. в Україні було вже 84 % простих сімей і лише 16 % складніших типів. Інколи під впливом різних економічних і соціальних явищ відбувалися зворотні зміни. Наприклад, у середині XIX ст. у поміщицьких селах на Київщині люди намагалися жити великими сім'ями, бо від кожного двору потрібно було йти на панщину. Більш складні типи сімей виникали також унаслідок стихійних лих.

(2) Структура сім'ї

Структура сім'ї – це спосіб і організація зв'язків між її складовими частинами (батьками, дітьми, подружжям і т. ін.),

характер їх взаємовідносин у процесі життєдіяльності, типи авторитету.

Соціальний склад. Перш за все українські сім'ї можна класифікувати за місцем проживання на сільські та міські. У кінці XIX ст. на території України, що була під Росією, лише 5,6 % українців мешкало у містах, а понад 94 % – у селах; в Галичині частка міських жителів серед українців становила близько 10 %.

Сільські сім'ї поділяються на селянські, сім'ї заробітчан і сім'ї інтелігенції. Оскільки сімей сільської інтелігенції було вкрай мало, то основну увагу при детальнішій характеристиці зосередимо на селянській та заробітчанській сім'ях. Міські сім'ї можна поділити на робітничі, сім'ї службовців і сім'ї інтелігенції. Знову ж таки через дискримінаційну політику завойовників України, орієнтовану на недопущення українців до навчання у вищих навчальних закладах, протягом століть сім'ї інтелігенції складали невелику частину серед інших. Незважаючи на бурхливу індустріалізацію та урбанізацію суспільства в другій половині XIX – на початку XX ст., переважна більшість населення залишалася сільськогосподарською. Однак розвиток української сім'ї у цей період відбувався у напрямку збільшення кількості робітничих сімей. Це спричинювало зменшення складніших типів сім'ї та зростання питомої ваги простих сімей. На початку свого виникнення робітнича та заробітчанська сім'ї мало чим відрізнялися від селянської. Більшість членів таких сімей не втрачали зв'язків із сільськогосподарським виробництвом. Це значною мірою визначало їх традиційний уклад, який був дуже подібний до батьківських сімей на селі. Проте у внутрішньосімейних стосунках, у розподілі родинних обов'язків, становищі молоді щораз більше були помітні зміни в бік рівноправ'я та незалежності між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми.

Уже на початку XX ст. сім'я кадрових робітників істотно відрізнялась від селянської. За типом вона була здебільшого простою і, як виняток, траплялися розширені чи складні сім'ї. Кількість дітей у ній була меншою, аніж у селянській. Селянська сім'я залишається доволі замкненою виробничо-споживчою одиницею з дотриманням усіх традиційних культурних звичаїв і обрядів. Робітнича сім'я стає більш залежною від держави і

відкритою для різних впливів, у тому числі таких негативних, як мовна і культурна асиміляція у часи окупаційних режимів: австрійського, польського, російського та ін. Для України традиційно були властиві соціально однорідні сім'ї. Шлюби між представниками різних верств населення траплялися рідко. Проте часто спостерігалися такі випадки, коли робітники чи заробітчани їздили до свого села вибирати наречених.

Національний склад. На зламі XIX – XX ст. в Україні лише близько 70 % населення становили українці. Решта відсотків припадала на росіян, поляків, євреїв, білорусів, молдаван, татар та ін. Українське населення здебільшого було зосереджене у селах. Торгівлею у містах займалися переважно євреї. Майже всі посади на державній службі обіймали росіяни і поляки. З метою русифікації до українських міст як робітнича сила спроваджувалася величезна кількість росіян із центральних губерній Росії. Здавалося, що в такій ситуації повинна зростати кількість змішаних шлюбів українців з представниками національних меншин. Проте цьому перешкоджали мовна, релігійна чи конфесійна, державна і політична відмінності, норми і традиції звичаєвого права тощо.

До певної міри перепоною для створення змішаних сімей була форма розселення національних меншин в Україні. Як правило, сільські переселенці селилися компактними національно однорідними селами, а часом – об'єднаннями «за вірою» (баптисти, старообрядці). У містах також часто були національно однорідні квартали і райони. На українсько-російському пограниччі чітко вирізнялися села українські та російські. Змішаних українсько-російських сімей практично не було, хоча росіяни завжди високо цінували українських дівчат як добрих господинь. На Харківщині запевняли, що українські хлопці ніколи не одружувалися на росіянках, бо вони не вміють варити борщу. Йшлося не лише про конкретну страву, а про відмінності традиційно-побутової культури взагалі. Найголовнішим ендогамним фактором була релігія. Більшість населення України сповідувала християнство (українці, росіяни, поляки, білоруси, болгари, греки), євреї й караїми – іудаїзм, татари були мусульманами. Шлюби між християнами і представниками мусульманства або іудаїзму були неможливі.

За християнськими канонами, шлюби з євреями можна було укладати в разі зміни іновірцем своєї релігії. В українських селах траплялися поодинокі випадки вихрещення євреїв, які хотіли брати шлюб з українцями. Щоправда, в таких випадках єврея чи єврейку, що відступали від віри своїх батьків, виганяли з громади і, згідно зі звичаєм, за ними справляли поминки, як за померлими. «Вихрест», який не належав уже до своєї громади, докорінно змінював свій спосіб життя, зрікався рідної культури, традицій та обрядів. Діти в таких сім'ях виховувалися на традиційно-побутовій культурі та релігії українців і визнавали себе українцями.

Не існувало жодних церковних перешкод для створення змішаних сімей представниками різних національностей однієї релігії: між православними українцями і православними білорусами, молдаванами, росіянами, українцями греко-католиками і греко-католиками білорусами, римо-католиками поляками і австрійцями. Тоді основними перепонами були відмінності у мові, звичаєвому праві, традиціях, обрядах тощо. Через ці причини в українських селах змішаних сімей було небагато або не було взагалі. Дуже рідко траплялися змішані сім'ї, де чоловік був українець – греко-католик, а жінка – православна росіянка чи навпаки. У таких випадках вибір храму при вінчанні переважно здійснювався за віруванням жінки.

У західній частині України в змішаних сім'ях національність дівчат визначалася за матір'ю, синів – за батьком. Аналогічно було й з конфесійною приналежністю, про що свідчать записи у метрикальних книгах. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., в Україні змішані сім'ї становили лише 2,7 %, їх кількість була значно більшою в містах, ніж у селах. Таким чином, українська традиційна сім'я була в абсолютній більшості однонаціональною.

Чисельний склад. Кількість членів сім'ї залежала, в першу чергу, від її типу. Природно, що складні сім'ї могли нараховувати до 20–25 осіб. Це були переважно сім'ї трипоколінні (батьківські), хоча зустрічалися й двопоколінні (братські). Найбільше вони були поширені в районах з тяжкими умовами обробітку землі, де потрібно було більше дорослих осіб для виконання сільськогосподарських робіт на своєму полі. У XIX –

на початку XX ст. чисельно великі сім'ї можна було зустріти в Карпатах і на Поліссі. Як уже зазначалося, для України була характерною тенденція до зростання кількості простих сімей і зменшення складних. Одночасно зменшувалася кількість членів у окремих сім'ях. Якщо в середині XVII ст. величина сім'ї в Україні в середньому становила 6,9 особи, у середині XVIII ст. – 6 осіб, то в середині XIX ст. – 5,2 особи. Подібна ситуація створювалася і в окремих регіонах. Наприклад, на Покутті з 50-х років XIX ст. до 30-х років XX ст. українська сім'я зменшилася в середньому з 5,3 до 4,6 особи.

За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., середні показники чисельності української сім'ї були такі: Харківська губернія – 6,2 особи; Таврійська і Катеринославська – 6,1; Полтавська, Чернігівська, Волинська і Київська – 5,7; Подільська – 5,2 і Бесарабська – 5,1 особи. Подібні показники були характерні для Галичини, Буковини, Закарпаття. Наприклад, на Гуцульщині 1890 р. сім'я в середньому складалася з 4,2–5 осіб. На Бойківщині на початку XX ст. на одну хату припадало в Сколівському повіті 4,7 особи; Турківському – 5,4; Старосамбірському – 4,97 особи.

Чисельний склад сім'ї значною мірою залежав від її соціального типу. Найбільшими були селянські та заробітчанські сім'ї. Вони вирізнялися досить високою народжуваністю – у середньому по 5–7 дітей, хоча траплялося й 10–12. Щоправда, водночас для них характерною була висока дитяча смертність. У селянських сім'ях виживало переважно 3–5 дітей. Сім'ї інтелігенції та робітників у місті, як правило, були малочисельними. Дітонароджуваність у них становила в середньому 2–3 особи. Значно нижчим був і показник дитячої смертності. Процес *редукції сім'ї* (зменшення кількості її членів) триває до наших днів. Нині у середньому в сім'ї народжується по 1–2 дитини.

Взаємини в сім'ї та тип авторитету. Вони значною мірою зумовлювалися типом сім'ї. Так, характерна ознака складної сім'ї полягала в тому, що її члени спільно обробляли землю і вели господарство, спільно споживали плоди своєї праці та разом жили. Земля, господарство, хата у великих батьківських сім'ях належали батькові. Таким чином, він керував усіма

роботами («давав розвід») й внутрішньосімейними стосунками. Цей тип авторитету називається *патріархальним* (від латинських слів *pater* – батько і *arche* – влада). Після смерті батька велика сім'я відразу розпадалася на малі або ж деякий час продовжувала існувати як братська. У братській сім'ї батька заступав найчастіше старший син. У його обов'язки входило керувати господарством, за бажанням відокремлювати молодших братів, давати придане сестрам. Перш ніж прийняти важливе рішення, старший брат завжди радився з іншими дорослими членами сім'ї. Тобто у сімейних стосунках уже з'являються елементи *егалітарності* (від французького слова *egalite* – рівність), рівноправ'я. Особливість складної української сім'ї полягає в тому, що дуже часто після смерті батька нею керувала мати. Це свідчить про традиційну незалежність української жінки й наявність елементів рівноправ'я навіть у великій патріархальній родині.

В українців батьки на старість ніколи не були самотніми. Згідно зі звичаєвим правом, із батьками залишався жити один із синів: на Лівобережній Україні – переважно молодший (звичай *мінорату*), а на Правобережній – старший (*майорат*). На практиці дуже часто батьки залишали біля себе того, з ким, на їх думку, буде краще доживати віку. Дочки з батьками залишалися лише в тому випадку, коли не було синів. У такій ситуації донька приводила до батьківської хати приймака.

Залишитися у батьківському домі й доглядати батьків уважалося дуже почесним обов'язком. Це було вигідно із матеріального боку: за звичаєвим правом українців, батьківська оселя і більша частина землі – так звана *дідизна* – залишалася тому, хто опікувався мамою і татом. Це правило поширювалося і на доньок, що також свідчить про рівноправне становище жінки в українській сім'ї. Патріархальність влади в українській сім'ї була відносною і в основному виявлялась на побутовому рівні – як християнське розуміння послуху дружини чоловікові, дітей – батькам, усіх членів сім'ї – її голові. Щодо юридичних прав, зокрема на майно, то чоловік не міг одноосібно ним розпоряджатися: придане жінки було виключно у її приватному володінні.

В українців наприкінці XIX ст. були досить демократичні внутрісімейні стосунки, які базувалися на звичаєво-спадковій системі. Про це свідчить майже рівномірний розподіл батьківського майна між усіма членами родини, в тому числі й між доньками. Жінка (дружина, донька) нарівні з усіма мала право на особисте майно, яке вона могла придбати за власні гроші. Дочка також мала виключне право на *материзну* – землю, яку отримала в придане її мати. Це забезпечувало жінці певну незалежність і вигідно відрізняло її від жінок інших етнічних груп, що населяли Україну. Незалежність жінки зростала в простих сім'ях, оскільки в них було лише два дорослих виробники. Тут жінка вважалась рівноправним партнером. Чоловік з нею радився, доручав їй провадити господарство у його відсутність, коли з метою заробітчанства змушений був залишати рідну хату на довгі місяці чи роки. Важлива роль жінки, особливо в простій сім'ї, відображена в приказці: «Чоловік за один кут хату тримає, а жінка – за три». Традиція рівноправного становища жінки протягом віків була важливою запорукою міцності української сім'ї. Отже, в простих сім'ях переважав егалітарний тип авторитету. Своєрідність майнових відносин позначалась і на подружніх взаєминах, які в українській родині, як правило, характеризувалися згодою.

(3) Функції сім'ї

Функції сім'ї – це обов'язки і завдання кожного її члена стосовно один до одного і до суспільства в цілому.

В сучасній українській етнографії виділяють шість функцій, що забезпечували повноцінне існування сім'ї як соціального інституту та соціально-психологічної групи: економічну, виховну, етнічного відтворення, природного відтворення, сексуально-емоційну і експресивно-рекреаційну. ***Економічна функція*** української сім'ї забезпечувала матеріальні засади її існування, організацію домашньої праці та споживання. В основі організації виробничої діяльності української сім'ї лежав ***статево-віковий розподіл праці***. В різних типах сім'ї він виявлявся більшою або меншою мірою. Для складних сімей, де була достатня кількість осіб різної статі та віку, характерний дуже чіткий і здебільшого

сталий розподіл обов'язків. У простих сім'ях межі між жіночими і чоловічими роботами не такі виразні; існує більша кількість спільно виконуваних робіт.

Чоловічі й жіночі роботи можна поділити на сезонні та постійні, щоденні. Ось що розповідали люди на Київщині про сезонні чоловічі роботи: «Весною чоловіки орють і сіють, уліті – косять. Як спорають жито, то одразу лущать скибовцем стерню. Це чи не найтяжчий час для селянина, бо вдень виконує вищезгадані роботи, а вночі снопи возить. Після жита порають біля вівса, потім – коло проса і гречки. Далі чоловіки молотять. Восени картоплю копають і возять додому, а буряки – до заводу. Зимою чоловік їздить «під хуру» – дошки везе, жида якого до вокзалу повезе чи що інше. До млина їздить, січку ріже, жінці плаття з річки принесе або кіньми везе на річку. Як добрий чоловік, то взимку має більше часу жінці допомагати: свиням їсти виносить, воду внесе в хату, солому, картоплю з погреба, порається коло худоби на дворі».

Постійними обов'язками чоловіка, наприклад, у західній частині Поділля, були: виконувати всю роботу в полі; доглядати за кіньми; привезти дрова з лісу; забезпечити будівельним матеріалом, камінням під забудову; відбути шарварок (спільна робота з односельцями на ремонті дороги); доглядати за садом, огорожею коло обійстя; ремонтувати і набувати сільськогосподарський реманент; доглядати за бджолами; брати ліцензію на вирощування тютюну та ходити коло нього; позичати гроші; сплачувати податки; ходити на раду і взагалі репрезентувати сім'ю перед світською та церковною владою. Цей перелік чоловічих робіт характерний для землеробських районів України. На Гуцульщині, де тваринництво традиційно було провідним у господарстві, до обов'язків чоловіка, перш за все, належали роботи щодо утримання худоби, заготівлі для неї корму. Влітку багато часу забирало косіння, громадження, сушіння та складання сіна в стопи. Чоловік заготовляв дрова і деревину для різних господарських потреб, сам виготовляв простіші предмети побутового вжитку, займався полюванням, пасічництвом, випасанням худоби на полонині. Якщо чоловік більшість робіт виконував поза хатою, то жінка – навпаки. Постійними хатніми обов'язками жінки були: дітей доглядати,

варити, пекти, обшивати сім'ю, вишивати, прясти, ткати, прати, хату прибирати, доглядати худобу, птаство. Крім того, жінки виконували ще й сезонні роботи. Наприклад, на Київщині: «Весною жінки садили городину в полі й на городі. Як зійде картопля і вся городина, то жінки полять. Це вважалося за важку роботу. Фактично жінка мала роботу на городі аж до свята святого Петра (12 липня). Від посту й до жнив білили полотно. Від Петра починалися жнива: чоловіки косили, а жінки снопи в'язали. Після жнив жінки коноплі мочили. Літом до обов'язків жінки також належало нарвати буряків і кропиви, щоб запарити свиням. По Спасі (19 серпня) жінки городину збирали. Найперше цибулю вибирали і соняшники зрізували. Тоді збирали квасолю, мак, картоплю копали. Потім копали моркву й буряки. Найостанніше – зрізували капусту і шаткували її на зиму. Огірки солили ще перед Спасівкою. Далі господині мають справу з коноплями. Після цього сідають прясти на цілу зиму».

На Гуцульщині обов'язком жінки вважалося ще й миття овечої вовни. На Лемківщині господині часом стригли овець. Жінки в українській селянській сім'ї не виконували фізично важких робіт: не орали, не косили, не молотили. Цього традиційного принципу легко було дотримуватися у розширених і складних сім'ях, де вистачало чоловічих рук. Дещо інша ситуація іноді складалася в простій сім'ї через брак робочої сили. В таких випадках господарі до важких робіт об'єднувалися і допомагали один одному. В українських селянських сім'ях існували роботи, які виконувалися спільно. Господар і господиня могли разом копати город і викопувати картоплю. На Бойківщині до спільних робіт належало садження картоплі та сушення сіна. Увечері, по закінченні своєї роботи, чоловік інколи допомагав жінці напоїти скотину, м'яти льон, коноплі мочити. На Полтавщині з приводу взаємодопомоги чоловіка і жінки в простій сім'ї побутувала приказка: «Як з вірним другом, то не страшно й самотугом». Таким чином, чоловіки найбільше робочого часу витрачали на рільництво, догляд за худобою і промисли, а найменше – на домашні роботи. Жінки, навпаки, основний робочий час виконували хатню роботу, доглядали за дітьми і худобою. Жінка працювала протягом дня більше часу, аніж чоловік, але ця робота була фізично легшою.

В українській сім'ї XIX – початку XX ст. чоловік був господарем і організатором виробництва, а жінка – лише його помічником. Усі прибутки від господарства отримував голова сім'ї, вкладаючи їх знову у господарство. Жінка окремо мала свій прибуток – за продаж яєць, курей, масла, сала і полотна – і використовувала його на купівлю мила, стрічок, гасу, хрестиків, солі, дитячих речей. Активними помічниками дорослих були діти. П'ятирічних дітей починали залучати до різної хатньої роботи. З шести років вони починали скотарити. Сільський хлопець від восьми до чотирнадцяти років зранку вже годував, поїв овець, коней, корів, чистив їх. Потім ішов до школи. Хто не вчився – їхав за сіном, дровами. Наприкінці зими вивозив з батьком гній на поле. Навесні допомагав орати, волочити, вибирав каміння з ріллі, підчищав траву. З восьми років учили молотити ціпом, а з дванадцяти – косити. 12–13-річні дівчата вставали удосвіта прясти, ткати, ввечері шили за материним кроєм, вишивали. Молодші годували корів та іншу худобу.

Виховна функція слугує для передачі дітям батьківського досвіду, культурної спадщини і сприяє формуванню у них ціннісних орієнтацій в житті. Виконання економічної функції значною мірою зумовлює реалізацію ***трудового виховання дітей***, бо в її основу покладено працю і особистий приклад батьків. Власне факт народження дитини сприймався у сім'ї як поява ще одного помічника. Саме цим пояснюються звичаї відрізання пуповини у новонароджених хлопчиків на сокирі, щоб у майбутньому був добрим господарем, у дівчаток – «на гребені» (який використовувався при прядінні), щоб була доброю прялею. До 6–7 років дівчата і хлопці були під опікою матері та виконували приблизно однакову роботу – пасли овець, свиней, гусей. У цей же час їх починали залучати до різних занять: хлопці допомагали батькові коло худоби, а дівчата – мамі коло печі, мити посуд, замітати хату. Трохи старші діти вже виконували чітко розмежовані функції у домашньому господарстві. Дитяча праця широко використовувалася в збиральництві, що особливо характерне для Полісся і Карпат. Діти збирали гриби і ягоди в такій кількості, що їх вистачало не тільки для потреб сім'ї, а й на продаж. Невід'ємним компонентом етнопедагогіки було ***розумове виховання***. Народні погляди на формування особистості

української дитини дуже високо оцінювали його, що знайшло своє відображення в приказках: «Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати»; «Не краса красить, а розум»; «Розумний всякому дає лад» та ін. Саме розумові здібності людини відігравали велике значення при виборі нареченого чи нареченої. Про це свідчать приказки: «Краще з розумним у біді, ніж з дурним у добрі»; «Краще з розумним два рази загубити, як з дурним раз знайти»; «З розумним розуму наберешся, а з дурним і останній згубиш» та ін.

Для становлення повноцінної людини в сім'ї велика увага приділялася ***здоров'ю і фізичному вихованню.*** У догляді за дітьми українські жінки користувалися переважно засобами народної медицини і гігієни. Великого значення в народі надавали загартуванню дітей змалку. Гуцули казали, що «як дитину хоронять перед студінню, то з того нічого не буде». У сім'ї дітям прищеплювали елементарні гігієнічні навички: тримати в чистоті тіло і одяг, постіль і житло. Фізичному розвитку дітей сприяли рухливі ігри. В українській сім'ї дбали не тільки про виховання дитини добрим господарем чи господинею, розумної і фізично здорової, але й про її ***морально-етичні засади,*** які здебільшого опиралися на християнський світогляд. Сім'я в Україні в XIX – на початку XX ст. становила справжню малу, домашню, родинну церкву. Батьки євангелізували, навчали дітей, залучали їх до християнського життя, відповідали за них перед Богом, Церквою і Батьківщиною, оберігали від диявола і лихих людей. В українських сім'ях дітей передусім учили любові. Митрополит Андрей Шептицький звертався до батьків: «Пам'ятайте й те, що Ваша хата є першою і найважливішою школою, в якій діти Ваші мають навчитися любити Бога і людей». Проявом любові та добра була пошана до батьків і старших. Дитину змалку вчили «віддавати чолом» (цілувати в руку) родичам і знайомим. Виявом пошанівку до старших було звертання на «ви» як до незнайомих, так і до батьків. Християнська мораль вчила дитину бути чесною, вважаючи крадіжки і брехню гріхом, який рано чи пізно доведеться спокутувати. У народі суворо засуджували втрату честі та цнотливості. Якщо дівчина позбулася честі до шлюбу, то не мала права одягати вінок – символ дівочої цноти. До збезчещеної

дівчини нерідко застосовували фізичні покарання: її били шнурами від дзвонів, які перед тим мочили кілька днів у соляній ропі. Такій дівчині обрізали косу, водили разом з хлопцем, що звів її, селом, обмазували ворота дьогтем, надягали хомут і запрягали до воза. На Бойківщині побутував звичай «зганьблену дівку вести на купу»: посеред села насипали купу каміння, виводили на неї дівчину і доручали найстаршому чоловікові в селі покрити її голову хусткою.

На всій території України найбільш вживаними термінами на означення дівчини, що народила нешлюбно, а також її дитини, були «покритка» і «байстрюк». У різних етнографічних районах на дівчину ще казали: «копилка», «завилася», «покрилася», «скозачилася» тощо. Нешлюбну дитину ще могли називати: «букарт», «копил», «найдух», «жаливник», «бенькарт» та ін. Народна мораль засуджувала також зневажливе ставлення юнака до збезчещеної ним дівчини. Він мусив заплатити за заподіяну дівчині кривду («за вінець») грішми, полем або худобою. Якщо парубок цього сам не робив, то його примушували через суд.

Функція етнічного відтворення насамперед повинна була формувати у членів сім'ї національну свідомість і сприяти нагромадженню та передачі національно-культурних цінностей. Елементами нормального культурного способу життя в українській родині були: 1) сповнення щоденно спільно і вголос молитви; 2) розповіді про свою сім'ю, рід, село, регіон, минуле свого народу і його героїв; 3) оповідання казок і легенд, співання народних пісень; 4) відзначання національних свят. Важливим елементом здійснення передачі етнокультурних цінностей було читання Святого Письма. Знання дітьми Євангелії ставало предметом утіхи батьків. Дуже часто селяни навчали синів і доньок історії свого народу, славили героїв, ганьбили зрадників на паралельних зіставленнях з історією цивілізації, єдиним джерелом знань про яку була Біблія. Таким чином наголошувалось на приналежності України до цілого християнського світу, виховувалась гордість за гідний внесок українського народу в скарбницю світової науки, мистецтва і культури. Величезного значення у процесі виховання набувало святкування всією сім'єю християнських свят – Святого Вечора,

Різдва Христового, Надвечір'я Богоявлення, Воскресіння Христового тощо. Зміст таких свят був завжди глибоко національним, про що свідчили Свята Літургія, святковий одяг і страви, пісні, танці, забави, особливе місце серед яких посідали коляди, щедрівки і веснянки (гагілки). Основним завданням української сім'ї у другій половині XIX – на початку XX ст. було не тільки зберігати й розвивати національну традиційно-побутову і церковну культуру, а й рідну мову. Відповідальність батьків за це була великою, оскільки ситуація для нормального розвитку рідної мови в Україні була надзвичайно важкою. У той час на території країни діяли Валуєвський циркуляр (1863 р.) і Емський указ (1876 р.), які забороняли видавати книжки українською мовою, національні театри та будь-яке інше українське слово. Фактично українська родина була єдиним середовищем, яке сприяло збереженню і передаванню наступним поколінням українських національних традицій і мови.

Функція природного відтворення, або дітонародження, покликана підтримувати біологічну неперервність суспільства, задовольняти потреби сім'ї у продовженні свого роду, емоційні потреби подружжя у батьківстві та материнстві. Український народ завжди розцінював дітей як великий дар Божий. Про щастя мати дітей йдеться у низці народних прислів'їв та приказок: «Діти – то Божа роса»; «Малі діточки, що ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку» та ін. У народі існувало переконання, що кожна сім'я повинна мати дітей: «А як не росте й одна дитина, то на старості трудна година». Про важливе значення функції продовження людського роду свідчать, зокрема, весільні побажання: «Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дітвори сотні півтори». В Україні завжди було прихильне ставлення до багатодітності: «Один син – не син, два сини – півсина, три сини – от тільки син»; «У нього дочок сім, то й щастя всім». Народна мораль українців, вважаючи основним обов'язком кожного подружжя народження і виховання дітей, трактувала намагання запобігти дітонародженню як тяжкий гріх. Такої ж думки дотримувалася й церква. Тому в XIX – на початку XX ст. жінки здебільшого не переривали вагітності, навіть якщо народження дитини було небажаним.

Сексуально-емоційна функція задовольняла потреби подружжя в довгому спільному інтимному житті. Вона була тісно пов'язана з функцією дітонародження. Церква і народ вбачали призначення статі й сексуального життя у продовженні роду.

Чоловік і жінка потребують одне одного насамперед для забезпечення і повного розвитку людської природи. В Святому Письмі написано: «Так то полишає чоловік свого батька й матір і пристає до своєї жінки, і стануть вони одним тілом». Вислів «одне тіло» означає не тільки образ інтимної єдності, але й єдність думок, бажань. Тобто у подружній спільності справи однієї сторони стають предметом піклування іншої. «Одне тіло» – це також єдність у сексуальній сфері, результатом якої повинна бути нова людина. Українська молодь, будучи вихованою на християнських засадах і народній моралі, дотримувалась думки, що статеве життя можливе лише в подружжі, і остерігалась інтимних дошлюбних стосунків. В Україні у XIX – на початку XX ст. дуже рідко траплялися факти позашлюбного життя. Якщо такі й були, то через співжиття з нелюбими чоловіком чи жінкою, відсутність дітей у законному шлюбі, тривалу відсутність чоловіка на заробітках або на війні. Інтимне життя до шлюбу і поза подружжям засуджувалося церквою і громадою. Саме такі погляди було покладено в основу інтимного виховання в українській християнській сім'ї. Про заборону заглядатися на чужих жінок йдеться у батьківському благословінню, поширеному на Гуцульщині: «...Шобис Бога просив, із своєю дружиною добре жив – на чужі сі не дивив! Тепер би тобі ґаздувати, парубоцтво продати, чужим жінкам у очи не зазирати».

Експресивно-рекреаційна функція формує емоційно-психологічний мікроклімат сім'ї, сприяє зняттю напруження у внутрісімейних відносинах, стресових станів у членів сім'ї. Вона повинна забезпечувати моральну і практичну підтримку в тяжких ситуаціях (опіку), організовувати повсякденний і святковий відпочинок, розваги, сімейні урочистості. Загальний мікроклімат сімейного життя, його настрій, уклад і спрямованість створювалися завдяки щирій материнській ласці та небагатослівній любові батька. За народними уявленнями, щаслива та сім'я, де всі люблять і поважають один одного, де

панує дух взаємодопомоги, щирої турботи. У такому випадку в народі казали: «Нащо клад, коли в сім'ї лад». Надзвичайно важливе значення для забезпечення домашнього затишку і сімейної злагоди в українських родинах мав звичай прощання одне одному всіляких образ, провин і гнівань напередодні великих християнських свят – Різдва Христового і Великодня. Кожен член сім'ї, йдучи до сповіді перед цими святами, повинен був перепросити усіх, хто на нього гнівається, і пробачити провини тим, до кого він мав жаль. Очевидно, що такі дії були спрямовані на досягнення гармонії у родинних взаєминах і громаді в цілому. Під час свят також не можна було таїти зло на когось. У народі вважали: на Великдень гріх не вітатися навіть із ворогом. Тобто у громаді й сім'ї тоді панувала ідея всепрощення. Великий вплив на формування позитивного емоційно-психологічного клімату сім'ї мало спільне святкування родинних урочистостей і християнських свят. Ось які погляди існували в народі на Свят-вечір: «Усе живе і мертве, що є в господарстві, повинно зустріти урочисту хвилину Свят-вечора на своєму місці. Всі члени родини повинні бути вдома. Боронь, Боже, сваритися в цей день! Навпаки, добре помиритися з ворогами, щоб у новому році було мирно і в хаті, і поза хатою. Вдарити сьогодні будь-яку тварину – великий гріх». Батько і мати своєю поведінкою подавали дітям приклад взаємної любові, поваги і розуміння, чистоти відносин. Для дітей такі взаємини були не тільки джерелом задоволення і втіхи, а й великою виховною силою. Під час такого спілкування в стані найбільшої приязні та відвертості члени сім'ї часто ділилися своїми особистими переживаннями чи радощами, радилися. Окрім емоційно-відпочинкового і виховного ефекту, сімейні святкування мали ще й конкретну практичну користь – часто на них вирішувалися справи господарської взаємодопомоги, вироблялися спільні погляди на подолання різних труднощів та негараздів.

(4) Шлюб і шлюбні звичаї

Шлюб – це дозволена і регульована суспільством форма взаємин між чоловіком і жінкою, що визначає їх права і

обов'язки стосовно один до одного і до дітей. Він здійснюється через обряд вінчання або громадську реєстрацію.

В Україні традиційно був поширений моногамний шлюб. ***Моногамія*** (від грецьких слів *monos* – один і *gamos* – шлюб) – це форма шлюбу, при якій чоловік одружується лише з однією жінкою, а жінка – лише з одним чоловіком. Укладанню шлюбу завжди надавалося великого значення. За ***звичаєвим правом*** (неписаними законами, які регулювали життя в громаді та сім'ї) в Україні людину вважали за самостійну тільки після одруження: неодружений мужчина, якого б віку він не був, вважався парубком. Одружена людина завжди користувалася більшим авторитетом у громаді, ніж старий парубок чи дівчина. Несхвально ставилися до людей, які вчасно не створили сім'ю. У XIX ст. в Україні парубки найчастіше одружувалися після служби у війську. Якщо з якоїсь причини хлопець не йшов до війська, до досягнення 21 року він, як правило, не одружувався. Дівчата виходили заміж переважно в 16–18 років. Чинне законодавство забороняло церкві вінчати неповнолітніх (дівчат – до 16 років, хлопців – до 20 років). Для більш раннього укладення шлюбу потрібний був окремий дозвіл лікаря та місцевої влади. Народ схвалював ранні шлюби серед молоді. Про це свідчать прислів'я: «Хто рано встає і рано жениться – ніколи не розкаюється»; «Рано встане – діло зробить, рано жениться – дітей до розуму доведе». Вікова різниця між нареченими, за народними уявленнями, мала бути невеликою.

Наречених, як правило, вибирали зі свого села і досить рідко – з сусідніх. До шлюбу хлопця з дівчиною з іншого села ставилися з пересторогою. Особливо недоброзичливо сприймали в своєму середовищі жінку: вона фактично все життя була в селі чоловіка чужою. Більш терпляче ставилися до приймака з іншого села – його через певний час громада приймала і визнавала своїм. В основу цього звичаю було покладене бажання краще пізнати ту родину, з якою мали породичатися. Репутація сім'ї наречених мала дуже велике значення при їх виборі. В Україні також існував принцип ***соціальної ендогамії*** (від грецького слова ***endon*** – усередині), тобто обранця найчастіше шукали рівного за походженням і багатством. Це робилося для того, щоб у майбутній сім'ї чоловік та жінка були рівноправними і ніхто не

мав підстав для докору. Старші люди завжди нагадували молодим, що жити з людиною, а не з багатством. Серед українців в XIX – на початку XX ст. був також поширений принцип ***національної ендогамії***, українці одружувалися з українцями і надзвичайно рідко – з росіянами, поляками, євреями чи представниками інших національних меншин. Єврей, щоб одружитися з українкою, мусив прийняти християнство – вихреститися. Якщо поляк брав шлюб з українкою, то це відбувалося в церкві, а не в костьолі.

Важливу роль у виборі наречених відігравали батьки. Народ уважав, що без батьківського благословення неможливо створити щасливу сім'ю. Щоправда, останнє слово-згода під час сватання та вінчання в церкві завжди було за молодими. Дівчину чи хлопця рідко примушували до одруження. В українських сім'ях в усі історичні періоди здебільшого намагалися поважати бажання чи дії всіх членів, незалежно від віку і статі. У XIX – на початку XX ст. в українських селах траплялися випадки, коли між батьками і дітьми виникали непорозуміння щодо майбутнього одруження. Часом батьки відмовлялися благословити шлюб, який їм видавався небажаним. Інколи молоді не хотіли одружуватися з нареченими, кандидатури яких пропонували родичі. Якщо між батьками і молодими не було досягнуто згоди, то батько міг не дати приданого неслухняній доньці або позбавляв непокірного сина права на спадок його частини майна. У таких випадках молодим доводилося втікати напередодні одруження. В Україні такі шлюби називали «уводом», або «уходом», і вони траплялися вкрай рідко. В українців упродовж віків сформувалися два основні мотиви вибору наречених: кохання і економічна вигода. Молодь переважно керувалася почуттями. Батьки ж часто зважали на матеріальний бік укладення шлюбу. Оскільки в Україні вибір шлюбного партнера за взаємною приязню має традиційну основу, то шлюби за розрахунком укладалися рідше. Обов'язковою умовою можливості шлюбу була відсутність родинних зв'язків між молодими. Церковні канони забороняли також шлюби між кумами та їх дітьми. У працях сучасних українських етнографів трапляється твердження, що церковне вінчання в Україні до кінця XIX ст. не було дозволом на спільне

сімейне співжиття. Якщо шлюб у церкві та весілля відбувалися не в один день, то повінчані молоді жили окремо – кожний у своїх батьків – до весілля. Лише після виконання весільних звичаїв та обрядів, в яких брали участь майже всі члени сільської громади, молоді вважалися чоловіком і жінкою. Щоб уникнути певного конфлікту і протиріч, у XIX ст. церковне вінчання здебільшого відбувалося в один день з весіллям і навіть було його складовою частиною.

(5) Звичаї та обряди, пов'язані з народженням дитини (пологова обрядовість)

Український народ розцінював дітей як великий дар Божий, бо подружжя служить передаванню життя. Ідеальна гармонія повної сім'ї знайшла своє відображення у фольклорі (колядки, щедрівки, приказки та прислів'я), а також у формулах ритуального мовлення українців. В Україні було схвальне ставлення до багатодітності. Існувало відмінне ставлення при народженні сина чи доньки: «Сини принесуть, а доньки вугли рознесуть». Існувало негативне ставлення до жінки, яка народжувала тільки доньок *(Грицак Євген «Дитина в українських повір'ях та народному лічництві»),* таке явище вважали вроками під час весілля чи пологів. До системи ціннісних орієнтацій українців належить заборона і грішність аборту, яка культивувалась церквою. Архівні матеріали свідчать про те, що жінки ніколи не здійснювали абортів. Намагання запобігти вагітності розцінювалося як важкий гріх, а безплідність як нещастя. Наявний дуалізм у ставленні до дітей. Як свідчить дослідження Зоряни Болтарович, що селяни більше дорожили конем, чим дитиною малою. Тут виявилися важкі соціально-економічні умови, які знайшли відбиття в селянській психології.

Класифікація пологової обрядовості за Ю. Зеленіним:

1. Звичайні обряди дородові й самі роди.
2. Обряди післяродові охоронні; очисні обряди матері та дитини.
3. Обрядові дії, що знаменують приєднання дитини до сім'ї, роду, колективу.

Дородові звичаї та обряди складалися з системи раціональних знань і магічних дій, які виконувалися при

лікуванні безплідності, дітонародженні, а також прикмети, за якими передбачали вагітність і стать майбутньої дитини; різні повір'я на охорону здоров'я матері та немовляти. Ці звичаї та обряди повинні були сприяти нормальному перебігу вагітності, доброму самопочуттю жінки, забезпеченню фізичної, розумової та моральної повноцінності новонародженого. Вагітність – стан жінки в період розвитку в її організмі плоду. У народній традиції оцінюється двояко, – з одного боку, народження дитини визнається головною метою шлюбу, а вагітна жінка уособлює родючість, їй приписують оберегові, цілющі та інші благодійні властивості; з другого, – вагітність вважають станом небезпечним (іноді нечистим), бо в жінки наявні дві душі, близькі до межі життя і смерті; вагітній не можна лякатися (наприклад, вогню, блискавки) і торкатися при цьому свого обличчя чи іншої частини тіла, бо у немовляти на цьому місці буде родима пляма. Великого значення надавалося психічному стану вагітної жінки, оберіганню її від нервових потрясінь, хвилювань, споглядань чогось страшного, і навпаки потрібно було забезпечити їй спокій, приємні емоції, їй потрібно було дивитися на все гарне, щоб і дитина була вродливою.

Заборони вагітній жінці:

- не дивитися на свійських тварин;
- уникати зустрічі з хворими, каліками, сліпими;
- не дивитися на вогонь, остерігалися, щоб не злякатися вогню;
- не красти;
- заборони, в основу яких покладено принципи імітативної магії:

1) не можна зашивати на собі одяг, бо буде важко родити;
2) не дивитися на мерця, бо родиться жовтою;
3) не робити в свята і в неділю, бо дитина родиться калікою;
4) не вішати нитку на шию, коли вишиваєш;
5) не переступати через перешкоди, бо дитина обів'ється пуповиною;
6) ні з ким не сваритися.

У народі вірили, що вади інших людей могли перейти на дитину. Прояви негативної поведінки вагітної, нібито, негативно позначалися на вдачі майбутньої дитини. Як фіксує Зенон Кузеля

у своїй праці «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу», не можна відмовляти вагітній жінці, бо будуть траплятися різні негаразди («моє шмаття в твоїй скрині»), «миші заведуться». Проте жінка якомога довше приховувала свою вагітність, щоб ніхто не зурочив і щоб не тяжко було родити, та й пред'явленням іншим своїх забаганок не зловживала.

Пологова обрядовість українців XIX – на початку XX ст. зберегла багатство язичницьких вірувань, символів. Предмети живої і неживої природи, господарства, побуту набували у традиційно побутовій практиці символічного змісту не тільки внаслідок реального значення в житті людини, а й внаслідок віри в їх магічні властивості. Основними символами магічної родильної обрядовості були вода, вогонь, земля, предмети тваринного та рослинного світу, їжа та питво, вироби з металу. Різні страхи, нерозуміння фізіологічних процесів в організмі жінки під час пологів, висока дитяча смертність були тією основою, яка підтримувала різні магічні дії. Сам фізіологічний процес народження дитини називали «пологами», «злогами» (породіллю – «лежить у злогах», народжувати – «бути в пологах»), «родиво», «родини», «народини». З пологами пов'язано ряд породільних звичаїв. Бабу-повитуху кликав зазвичай чоловік з хлібом як символом багатства та щастя. Баба відмовитися не могла, бо це праця Божа. Сповитуха проводила ряд магічних дій, щоб полегшити пологи і зменшити страждання політниці. Якщо пологи були важкі, відкривали всі вікна й двері, розв'язували всі вузли, відмикали скриню, – щоб дати вихід дитині. Якщо це не допомагало, з церкви приносили речі й клали на живіт матері, останнє, що мало допомогти, – це відчиняння Царських (Райських) воріт. Хто народиться з ознакою на тілі, вірили, що буде віщим, хто в «сорочці» чи в «чепці» – у нього буде щаслива доля. Родини, народини – це й старовинний обряд святкування з нагоди народження дитини. Як жертву Рожаницям, на честь новонародженого справляли рожальничний пир, з хлібом, медом, сиром та вином. Жінка, яка приймає роди – це «баба», «бабка», «баба-повитуха», «баба-сповитуха», «баба-знахарка», «баба-кушарка», «кушарка», «баба-бранка», «бранна баба», «повитуха», «баба пупова», «баба-пупорізка», «пупорізниця», «породільна», «різна».

У словнику-довіднику Віталія Жайворонка «Знаки української етнокультури» баба – жінка, що приймала дітей під час пологів і справляла рожаничний бенкет як своєрідну жертву Пречистій Діві (раніше богині Мокоші та рожаницям). Бабина робота вважалася Божою працею, повитуха знала безліч замовлянь від недоброго ока, зналася на зіллі, яким користувалася при підготовленні першої купелі, обсушувала дитину біля домашнього вогнища й т. ін. У народі існує повір'я, згідно з яким сповитусі-покійниці кладуть до труни пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала, коли бабувала.

Перші обрядові дії після народження дитини виражали тісний зв'язок із виробничою і господарською діяльністю селян. Так, при народженні хлопчика пуповину відсікали на сокирі, книжці, дубовій корі. «Якщо це був хлопчик, пуповину перерізували на сокирищі або стрілі, щоби ріс мисливцем або рукомесником. Якщо дівча – на веретені, щоби росла рукомесницею. Перев'язували пупок лляною ниткою, сплетеною з волоссям матері й батька. «Прив'язати – на давньоруській «повіть»; ось звідкіля «повитухи», «повивальні бабки» – пише відома російська дослідниця Марина Семенова. У народі існувало повір'я: якщо пуповину відрізати на куделі, то в майбутньому будуть народжуватися дівчата, якщо на сокирі – хлопці. На Бойківщині, Гуцульщині зберігали перев'язану пуповину до того часу, поки дитина сама її не розв'яже. Вважалося, що таким чином дитина «розв'яже собі всю роботу», буде рости хазяйновитою і розумною. Пуповину зав'язували конопляним прядивом – «матіркою», щоб дитина була плодовитою, а якщо народження було небажаним, то перев'язували «плоскінню», що мало сприяти припиненню дітонародження. Існувало чимало повір'їв, пов'язаних із закопуванням плаценти-«місця» на городі (Буковина, Бойківщина), «щоб ніхто не переступив»; під піччю, під коморою; а також до плаценти ставили хлібні зерна – «зерно» (Полісся). Микола Сумцов у праці «Хлеб в обрядах и песнях» говорить, що використання хлібного зерна і каші в родильних та весільних обрядах є символом дітонародження та родючості землі.

В народі неабиякого значення надавали першій купелі дитини – майже по всій Україні дитину купали одразу після народження (це праобраз християнського хрещення). У XIX ст. для підсилення магічності обряду додавали свячену воду, гроші, шматочок хліба, дівчаткам лили меду, молока, клали голку. Через чотири дні була друга купіль. Е. Тайлор у праці «Первобытная культура» подає розгорнутий обряд першої та другої купелі в стародавній Мексиці, який подібний до українського: обсушування дитини після купелі біля палаючої печі; запалювання свічки одразу, коли народилася дитина – ці магічні дії оберігають дитину від різних негараздів (підтвердження цьому знаходимо у промовляннях баб-повитух у XIX ст.). Післяродові обряди – це обряди охоронні, очисні повитухи і немовляти. Вони мали такі назви: «зливки», «проща», «очищення», «зливання», «обмивання», «злити на руки», «вивід». Усі ці обряди ділилися на дві групи: 1) обряди та обрядові дії на захист породіллі і дитини; 2) обереги для близьких породіллі людей і оточуючого світу від негативного впливу «нечистої» після пологів жінки. Обряд «зливки» на кінець XIX – початок XX ст. був відомий по всій Україні. В ньому переплелися реальна віра в те, що вода змиває усе нечисте і релігійно-містичні уявлення про надприродні, очисні, цілющі, оберегові властивості води. Як зазначає С. Токарєв у праці «Религиозные верования восточно-славянских народов» у таких обрядах зберігаються поклоніння давнім силам природи, поступовий перехід від буквального до символічного очищення (брали воду непочату, породілля зливала спочатку бабі, потім баба породіллі, цю воду кип’ятили і додавали до купелі немовляти, потім дарували подарунки бабі-повитусі, вона ж дякувала і бажала дитині здоров’я, щастя, добробуту). Одружені жінки провідували породіллю («одвідки»), приносили хліб, продукти, яйця, цукор. З одного боку, це був вияв доброзичливого ставлення односельців, а з іншого – молодій мамі треба було добре харчуватися, щоб набиратися сил після пологів і годувати немовля.

За Віталієм Жайворонком, «зливки» – старовинний обряд очищення породіллі, що відбувався разом із похрестинами (на другий день після хрестин), хоч у різних місцях це бувало по-різному (в день хрестин, перед ними та ін.). Мета цього обряду –

очистити породіллю, що нібито зробилася «нечистою» через пролиття крові при пологах, і викликати у неї приплив молока. Баба-повитуха брала воду з криниці, додавала туди вівса, шматочки верби, ягоди калини, потім після виконання певних ритуальних дій з водою баба поливала нею руки породіллі й примовляла: «Як верба росте швидко, щоб так і дитина росла швиденько. Як заліза ніхто не вкусить, щоб так і породіллі ніхто не підкусив, і дитини: ні з вітру, ні з-під зір, ні з приговору, щоб ти не боялася ніякого пристріту!». Породілля, стаючи навколішки, просила прощення за пролиту кров, а баба відповідала: «Бог тебе простить, і ми прощаємо». Очистивши тіло й душу, породілля вбиралася в чистий одяг і приймала гостей, що прийшли «на зливки». *(Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с. С. 247)*. Вивід – очищення від негативних впливів від оточення через шість тижнів після народження дитини. Вводини (те, що й виводини) – духовне очищення породіллі на 40-й день по пологах, що супроводжується уведенням матері й дитини до храму; до цього часу мати до церкви не може ходити; обрядове очищення, здавна вірили, знімає з породіллі «нечисть», привнесену з пологами з пролиттям під час них крові; такому очищенню піддають іноді й бабу-повитуху *(Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с. С. 66)*.

Післяродовий цикл – це обрядовий комплекс, спрямований на прийняття новонародженого в сімейний колектив (починався зі звичаю залучення дитини до сімейного вогнища), сільську та релігійну громаду. Також він складався з обрядів, які знаменували родини або хрестини, або перше постриження дитини.

Вибір імені має велике значення. Дітям давали імена дідусів, бабусь, а іменами батьків не можна було називати дітей, тому що негативне ставлення долі («судьби») на дитину, також не давали імена людей, які мали погану репутацію в селі. У церкві під час хрещення дитині давалося ім’я. Побутувало повір’я, що гарно обране ім’я має сприяти щастю та добробуту немовляти: на Поліссі дитину називала баба-повитуха, на Полтавщині вона це робила разом з кумами батьків дитини, на Наддніпрянщині і

Півдні – куми. В кінці XIX – на початку XX ст. батьки самі називали свою дитину.

Найтиповіші мотиви вибору імені:

1) на честь попереднього свята народного та церковного календарів (XX ст.);

2) на честь бабусі, дідуся;

3) любов до певних кіно- і телеперсонажів;

4) згідно з особистими уподобаннями батьків;

5) іменами, які популярні в даній місцевості.

Якщо діти вмирали, то наступній дитині, яка народжувалася, давали два імені – церковне і світське. Було, що позашлюбній дитині давали негарне ім'я, бо вона народилася незаконно. Інколи священник, який був у недобрих стосунках з родиною дитини, негарно її називав (у сім'ях пияк, злодіїв). У церковному обряді хрещення на перший план виступають хресні мама і тато (батькам дитини – куми). За кумів брали близьких або знайомих людей (кількість кумів у різних місцевостях була різною: від однієї до п'яти пар, однак найчастіше одну або дві пари), які повинні були бути християнами (хрещеними) і перебувати у законному шлюбі, мати своїх дітей. Для похресника (-ці) куми були другими батьками, оскільки мали обов'язок опікуватися дитиною, брати якомога більшу участь у її вихованні, допомагати у скрутну хвилину, в разі смерті батьків замінити їх дитині. В обрядових діях, які виконувала повитуха (покладання дитини на стіл, підлогу, піч, кожух) вбачається намагання шляхом контактної магії прищепити дитині любов до рідного дому, роду, забезпечити щасливе життя в майбутньому. Кумам потрібно було брати дитину на праву руку, коли ішли на хрещення. Сіль мала обрядове значення – щоб дитина була здорова і жила в достатку. Часник – це оберіг від усякої нечисті, його клали в колиску. М. Сумцов пише, що у Великоросії і Малоросії носять його від уроків на шиї або в кишені, на Галиччині й Угорщині вплітають у весільний вінок нареченій (для порівняння, у римлян його клали у дитячу колиску). На хрещення хрещені несли паляницю, крижму, полотно. Обряд хрещення проходив за церковним сценарієм, а завершувався він очищенням водою (традиція давня). Потім відбувалися обід чи вечеря (обов'язково запрошували бабу-повитуху), на яких батьки дитини дякували

кумам за її хрещення. На застіллі обов'язково повинна була бути каша, всі інші страви такі, як на весіллі. На хрещення не йшли з пустими руками, несли різні подарунки. Хрестильні пісні в деяких регіонах України – це вираження подяки кумам:

Кум бувай здоров був,
що нам хрестини роздобув,
Кума бувай вікувала
похресника годувала.

По всій Україні використовували обереги, їх клали в колиску дитині (часник, головка свяченого маку, м'ята, чебрець, металеві предмети до хрещення), прив'язували до руки дитини червону нитку, замотаний у хустинку шматочок глини з печі (прилучення до родинного вогнища). Обереговим був обряд перших пострижин дитини. На Харківщині він відбувався на кожусі, після чого зістрижене волосся ховали в коров'ячих відходах, «щоб була чорнява», щоб злі духи не могли його знайти, також могли ховати у різних щілинах, закутках. Не можна, щоб дитині не достригали коси, повинна достригати одна людина (найчастіше кум), щоб не була заїкою. У деяких місцевостях волосся кидали на біжучу воду.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі. *Народна творчість та етнографія.* 1994. № 1.
2. Болтарович З. Традиції сімейного виховання. *Народна творчість та етнографія.* 1993. № 2.
3. Весільні пісні: В 2 кн. Київ: Наукова думка, 1982. Кн. І. 872 с.; Кн. ІІ. 679 с.
4. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях і народному лічництві. *Неопалима купина.* 1995. № 3–4. С. 75–101.
5. Українська родина: родинний і громадський побут / упор. Л. Орел. Київ: Вид.-во ім. Олени Теліги, 2000. С. 69–116, 157–221, 371– 377.
6. Петров В. Голосіння. *Берегиня.* 1997. № 1–2.
7. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: підручник. Київ: Деміург, 2003. С.19–64.
8. Скуратівський В. Т. Русалії. Київ: Довіра, 1996. С. 252–320.

9. Стельмахович М. Новітні перспективи родинного виховання. *Рідна школа.* 1998. № 7–8.
10. Чмелик Р. Християнські засади української сім'ї (2-га пол. XIX – поч. XX ст.). *Народна творчість та етнографія.* 1995. № 1.
11. Яковлєва О. «Потойбіччя» в уявленнях українців. *Народна творчість та етнографія.* 2005. № 3. С. 78–85.

Тема 5. Головні засади пошукової українознавчої роботи

ПЛАН

1. Поняття «експедиція», прийоми обстеження.
2. Види дослідницької роботи.
3. Робота з респондентами.

Вступ. Стаціонарний та експедиційний способи обстеження

В експедиційній практиці відомі різні методи (способи) збору польового матеріалу − це екскурсійний, кореспонденційний, а найбільше застосовуються стаціонарний та експедиційний [2; 4; 7; 8].

При застосуванні стаціонарного способу (в історії української експедиційної діяльності таким методом користувалися Г. Танцюра, І. Гурин, Мирослав і Вадим Мицики та ін.) дослідники фіксують матеріали у місцевості свого постійного чи тривалого проживання, досягаючи при цьому вичерпності. Однак, при його застосуванні охоплюється обмежена територія.

При експедиційному способі збирачі на короткий час виїжджають до певної віддаленої місцевості чи території, проте, через обмеженість у часі не завжди мають можливість досягти вичерпності у своїх дослідженнях. Експедиційний спосіб є найпоширенішим і вимагає ґрунтовної підготовки та належного організаційно-наукового керівництва, зокрема, обізнаності з визначеною місцевістю, з різними жанрами українського фольклору.

Стаціонарний спосіб. Цей спосіб по-перше, дає можливість одним і тим самим особам протягом тривалого часу робити

систематичні спостереження над змінами, розвитком, варіантами творів, стежити за тим, що відмирає і що народжується в народній творчості. По-друге, дозволяє досліджувати соціальну функцію традиційної культури, визначати роль, яку вона відіграє в конкретній місцевості. По-третє, дає можливість відзначати зростання творців і носіїв народної творчості, їх роль у громадському житті.

Стаціонарний метод збирання й записування найкраще застосовувати в роботі місцевих збирачів-фольклористів, які систематично можуть спостерігати процес побутування народної творчості в певному місті, районі, селі. Професійні науковці рідко вдаються до стаціонарного способу роботи, ним у світовій практиці користуються фольклористи «за покликанням», коли йдеться про дослідження іноетнічних традицій. Використовуючи такий спосіб, дослідник має змогу щоденно спостерігати конкретне фольклорне явище в природній атмосфері. Завдяки цьому можна отримати найдостовірніші свідчення про активність функціонування творів певних жанрів. Особливо продуктивним він є у процесі вивчення живого життя традиції, зокрема надає цінні відомості про те, в яких ситуаціях і які саме усні тексти постають у природному спілкуванні носіїв фольклору. Такий спосіб передбачає постійний пошук і готовність збирача будь-якої миті зафіксувати твір.

Застосування технічних засобів значно вдосконалює стаціонарну роботу збирача, проте навряд чи можна сподіватися, що їх доцільно застосовувати за будь-яких умов, адже часом застосування записуючої техніки може бути неприйнятним навіть з етичних міркувань, тож технічний засіб можна поєднувати з фіксацією від руки, особливо ж, якщо йдеться про анекдоти, прислів’я, замовляння.

(1) Поняття «експедиція», прийоми обстеження

Експедиція – це подорож, поїздка, відрядження групи людей, загону зі спеціальною метою, спеціальним завданням. Експедицією називається також і сама ця група (загін) людей, що здійснюють подорож, поїздку [8, с. 52].

Експедиції є тривалими (розрахованими на кілька місяців, один чи кілька сезонів) і короткотерміновими (розрахованими на

кілька тижнів чи днів). Дослідники можуть працювати кількома самостійними загонами, користуватися спільними чи окремими програмами, питальниками, анкетами. Короткотермінові експедиції широко використовуються для проведення етнографічної розвідки, для перевірки даних попередніх експедицій, відомостей окремих авторів чи архівних даних, для уточнення меж розповсюдження тих чи інших явищ. Часто дослідники користуються організацією маршрутних і кущових експедицій. Перші проводяться так, що експедиційний загін пересувається за певним, заздалегідь визначеним маршрутом. Члени загону перебувають у населеному пункті кілька днів, потім рухаються до наступного і т. д. При кущових експедиціях вибирається основний населений пункт як базовий. У ньому проводиться найбільш повний, часто комплексний, збір матеріалів. Із своєї бази етнографи роблять короткотермінові виїзди в довколишні села. Там вони уточнюють і перевіряють зібрані на базі матеріали. При сезонних дослідженнях можуть поєднуватись обидва способи, влаштовуватись маршрутно-кущові експедиції. За таких умов члени експедиції рухаються не від села до села, а від однієї бази – до іншої [2, с. 5–7]. Залежно від мети і завдань експедиції використовуються різні прийоми обстеження, серед яких 2 основних: вибірковий та суцільний. Вибіркове обстеження полягає у дослідженні побутування якого-небудь одного етнографічного явища, фольклорного жанру чи декількох, об’єднаних спільністю тематики або часом виникнення (наприклад дослідження весільної обрядовості). Інші об’єкти детально не вивчаються. Під час суцільного обстеження учасники експедиції вивчають і детально фіксують всі об’єкти, всі фольклорні жанри (наприклад, всі житла даного поселення, всі сім’ї, балади, історичні пісні й т.п.).

Експедиційну народознавчу роботу можна розділити на три етапи:

1) підготовчий;
2) основний;
3) підсумковий.

У підготовчий період дослідники складають програму експедиції, розробляють запитальники й анкети, знайомляться з технікою запису фольклорного та етнографічного матеріалу,

вчаться користуватися технічними засобами. Важливим завданням на цьому етапі є вивчення місцевого матеріалу з письмових та зображувальних джерел, тобто збирається вся усна і письмова інформація про певну місцевість.

Другий етап – основний. Це безпосереднє збирання місцевого фольклорного та етнографічного матеріалу. Для успішної пошукової роботи, налагодження контакту з місцевим населенням необхідно через місцеві органи влади, пресу та радіо повідомити населення про приїзд експедиції, її завдання, місце і час перебування. Обов'язковим є наявність одного чи кількох тематичних запитальників. Їх можна скласти самому, одержати в науковій установі або знайти в методичній літературі. З метою якомога точнішої фіксації слів, а особливо мелодій, всі твори та обряди необхідно записувати на звукові та відео пристрої. Виконавців, від яких записують фольклор, називають респондентами або інформаторами. Записувати зразки належить передусім найстаріших носіїв, а також від талановитих, відомих в даній місцевості співаків та оповідачів. Водночас цікавим є репертуар й усіх інших осіб різного віку, незалежно від їхньої освіченості, соціального становища. Безпосередній процес записування називається сеансом. Перше ніж починати сеанс, варто створити приязний емоційно-психологічний контакт з респондентом, ознайомити його із своєю метою й завданням, поговорити «про життя» [1, с. 3–7]. Існує загальне правило: крім запису явищ фольклору, для наукового обґрунтування цих явищ, необхідно фіксувати історію, соціально-економічні й культурно-побутові умови. Адже записані матеріали надають інформацію щодо загальної картини сучасного складу фольклору: фіксуються жанрове відмирання і оновлення або поява нових зразків народнопоетичної творчості.

Сьогодні стала доступною і відкриває широкі можливості для комплексної фіксації фольклорної традиції відеозаписувальна техніка, застосування якої вимагає певної стратегії. Фото- і відеотехніка дає змогу зафіксувати не лише вербальну, музичну складову фольклорного твору, але й середовище та обставини, за яких функціонує твір: манеру виконання (міміку й жести, артистизм виконавця), особливості сприйняття твору аудиторією, її реакцію, а також різноманітні дії, рухи, ігри, що

супроводжують обрядові, ігрові, танцювальні твори, виконання танців, гру на інструментах тощо. Усе це збагачує уяву про зміст уснопоетичного твору, особливості творчого процесу при його виконанні. Опитування можна проводити одночасно з аудіовізуальним пристроєм (аудіо- чи відеозапис, фотографування сеансу), нотуючи у «польовому зошиті» перебіг сеансу, виконані інформатором твори, різноманітні пояснення. Перед початком запису необхідно наговорити на аудіо і відеоносії паспортні дані сеансу (дату, час, місце проведення, хто записує і повні паспортні дані респондента − ПІП, рік народження, освіта, професія, корінний чи переселенець, вид діяльності тощо). Під час експедиційного дослідження важливим є не лише вміле використання технічних засобів фіксації, а й вправність фіксації «від руки», що незамінна під час запису у «польовому щоденнику» «несподіваних» фольклорних явищ, таких як: анекдот, прислів'я, дотеп та ін. Коли вже виявлено кращих співаків, оповідачів, майстрів, знахарів, то проводиться їх опитування за складеними анкетами-запитальниками з обов'язковою фіксацією матеріалу (шляхом записування, замальовування, виконання креслень, ескізів, фотографування, відеозйомки тощо). Під час експедицій збираються різноманітних давні речі, предмети побуту (знаряддя праці, хатнє начиння, рушники, елементи одягу, інтер'єру хати тощо). На підсумковому етапі проводиться наукова обробка зібраних матеріалів, їх систематизація та впорядкування згідно зі встановленими вимогами.

(2) Види дослідницької роботи

Дослідницька робота в будь-якій (фольклорній, етнографічній) експедиції різнобічна. Тому що в один день досліднику доводиться вести бесіду з місцевим населенням, фотографувати, записувати різні фольклорні записи, описувати ті чи інші явища і т. ін. Відділити один вид роботи від іншого можливо лише умовно. Основними видами дослідницької роботи вважаються:

1) особисті спостереження дослідника;

2) опитування населення (робота з респондентами, інформаторами);

3) фіксація речових матеріалів;
4) збір етнографічної колекції.

Особисті спостереження дослідника в експедиції дають цінні матеріали від географічного розташування, історії місцевості, особливостей характеру населення, його побуту до звичаїв і обрядів, традицій, побутування різних фольклорних жанрів. Кожен учасник експедиції повинен вести щоденник, у який фіксуються всі свідчення. Систематичне ведення щоденника розвиває спостережливість, навички узагальнення, допомагає систематизувати спостереження. Звичайно цілісність таких записів і спостережень залежить від уважності самого дослідника. «Мало дивитися, важливо бачити» [2, с. 8]. А уміння бачити залежить в першу чергу від обсягу знань дослідника, від його досвіду. В щоденнику також записуються попередні висновки, а також фіксуються дані про респондентів (П. І. П, дата народження, час опитування, яку інформацію надано), замальовуються етнографічні матеріали.

Збір матеріалів шляхом опитування місцевого населення – найважливіша ланка експедиційної роботи. Успіх роботи залежить від того наскільки достовірні і повні дані зібрані під час роботи з респондентами. Взагалі важко спланувати весь хід експедиційної роботи, а особливо таку її частину, як робота з респондентами. Тому розпочати її потрібно з відбору інформаторів. У перший день дослідник відвідує сільраду, школу, клуб конкретного населеного пункту, знайомиться із сучасними чи колишніми учасниками художньої самодіяльності. Слід також з’ясувати прізвища, імена, по батькові знавців фольклорних творів різних жанрів, розпитати жителів про односельців, які вміють і люблять співати, знають багато загадок, приказок і прислів’їв, часто використовують їх у мові, вважаються майстрами цікавої оповіді. Свідчення про потрібних інформаторів можна отримати і в ході самої польової роботи. Під час бесіди, надаючи ту чи іншу інформацію, люди зазвичай називають і інших осіб (односельців), які можуть доповнити чи підтвердити їх розповідь. Основні вимоги до фіксації речових матеріалів – точність передачі основних особливостей явищ і об’єктів що зустрічаються. Такий вид дослідницької роботи включає в себе:

1. Опис предметів чи явищ.

При описі доцільно дотримуватися певного порядку, послідовності. Так, перед описом обрядів та звичаїв складається так званий «сценарій», його схема, розподіляються обов'язки спостережувачів за окремими його етапами. Для фіксації матеріальних предметів опис застосовується рідше: в таких випадках використовують фотоапарати і графічні зображення предметів. Але при вивченні процесів праці, ритуалів, танців та взагалі різних форм діяльності опис зберігається як основний вид фіксації.

2. Графічні прийоми: малювання, креслення, копіювання.

Малювання не потребує особливих здібностей. Кожна людина може засвоїти найпростіші прийоми малювання. Малювання дозволяє графічно зобразити будову складних знарядь праці, улаштування житла, чітко фіксувати кольорові співвідношення розписів, орнаментів, узорів. За допомогою масштабного креслення зображають план місцевості, викрійки одягу, речі домашнього вжитку тощо. Дуже часто прийом креслення використовують разом з малюванням (коли фіксується житло, одяг). Копіювання застосовується для зняття копій з тканини і вишивок, розпису. Найбільш поширене копіювання через кальку, або звичайний тонкий папір. Копіювання здійснюється методом прямого чи зворотнього естампажу. Прямий естампаж – це коли на різьблений чи випуклий узор наноситься фарба, а потім цей фрагмент переноситься на папір. Зворотній естампаж – на малюнок прикладається папір чи калька і м'яким олівцем або графітом папір притирається по малюнку.

3. Фотографування.

Основними вимогами до фотографування є наявність достатньої кількості плівки. Звичайно, дослідник повинен уміти правильно користуватися фотоапаратом, чітко і правильно фіксувати предмети і явища. Ніякий малюнок, опис чи фотографія не може замінити собою саму річ, предмет. Особливо важливо збирати ті предмети народного побуту та культури, які вийшли із масового вжитку. Збираючи речі, дослідник повинен вести до кожного експонату докладний опис:

1) місце і дата придбання речі;
2) повне ім'я власника речі;

3) ім’я, вік і місце проживання тих, хто користувався цією річчю;

4) ім’я, вік (або дату виготовлення) і місце проживання того хто можливо виготовив цю річ;

5) назву речі місцеву і загальноприйняту;

6) призначення речі і спосіб її застосування;

7) короткий опис речі (вказуючи її особливості).

Для фіксування етнографічної колекції в експедиції заводиться спеціальний зошит, або виділяються аркуші в загальному щоденнику. Кожна річ фіксується за певним порядковим номером як і в зошиті, так і на самому експонатів. Не завжди досліднику вдається придбати річ (респонденти не подарували, не вистачило коштів для придбання чи інші причини). Тому потрібно чітко зафіксувати місце знаходження речі, ім’я власника. Матеріали, які збираються в експедиції, фіксуються в різноманітних польових документах. До основних польових документів відносяться: польові зошити, щоденники, анкети, графічні матеріали, фотоматеріали, аудіо- і відео-матеріали.

3. Робота з респондентами

У польових умовах збирачу-записувачу доводиться одного й того самого дня розмовляти не з одним інформатором. Тому досліднику необхідно не вирізнятися ані мовою, ані поведінкою чи вбранням, тобто не втручатися в природний ритм осередку – ставитися з глибокою повагою до місцевого населення, їхнього традиційного побуту, етичних, естетичних, світоглядних уявлень. З метою більш повнішої фіксації фольклорного фонду місцевості, необхідно записувати інформацію не лише від старших людей, але й від осіб середнього віку, дітей, людей різної освіти, фаху, соціального становища. Тактику виявлення репертуару вибирають відповідно до особистості інформатора, його знань, темпераменту, уподобань (загально прийнято розпочинати із улюблених творів виконавця, які він найкраще знає, а потім перейти до опитування за запитальником). Не можна зловживати часом та фізичними можливостями людей: перевтомлені першим тривалим сеансом інформатори (особливо старшого віку) часто відмовляються зустрітись знову для продовження записів. Тому потрібно прагнути не надто відривати

людей від їхніх щоденних справ, домовлятися про наступні зустрічі у зручний для них час.

Робота з респондентом починається з того, що дослідник пояснює мету свого візиту. Тому що від того, наскільки респондент правильно зрозуміє, що від нього потрібно й про що він повинен розповідати, залежить і зміст його розповіді. Опитувач повинен прагнути, щоб бесіда була живою, безпосередньою, не мала характеру «допиту». Чим вільніше розповідає респондент, тим більше він дає інформації «від себе», не обмежуючись рамками відповіді на задане йому запитання, тим докладніше й повніше будуть його повідомлення, і тим більше в них буде міститися подробиць і деталей [3, с. 18]. Однак не слід цілком покладатися на «самодіяльність» опитуваних. Ще до початку бесіди необхідно скласти план опитування, виділити ту групу запитань, які варто обов'язково поставити респонденту. Цей прийом дозволяє не випустити головне і направити бесіду в потрібне русло. Звичайно, не обов'язково, ставити запитання в тому порядку, в якому вони складені заздалегідь, але важливо, щоб жодне із запитань не залишилося без відповіді. Передумовою і запорукою успішного проведення польового фольклористичного дослідження, фіксації достовірних відомостей, ефективного архівного опрацювання й дальшого наукового використання зібраних фольклорних матеріалів є належна підготовка *програми-запитальника.* Це науковий документ, який визначає зміст, основні напрями, стратегію і тактику польової праці учасника експедиції. Тому до підготовки програми- запитальника кожен учасник експедиції, а особливо фольклорист-початківець, повинен підійти з максимальною відповідальністю; зміст і форма програми-запитальника визначаються метою і завданнями конкретного польового дослідження, наприклад, націленістю дослідника на комплексний опис фольклорної традиції певної місцевості (загальна програма-запитальник) чи на фіксацію матеріалу про якесь конкретне, маловивчене фольклорне явище (тематична програма-запитальник); у підготовці *програм-запитальників* для загального ознайомлення і вивчення фольклорної традиції певної місцевості А. Вовчак, І. Довгалюк пропонують дотримуватися такої логіки:

- насамперед з’ясувати структуру фольклорної традиції досліджуваної місцевості: фольклорні твори яких циклів, жанрів тут побутують, які існують звичаї й обряди. Ці питання найоптимальніше з’ясувати за допомогою спеціальних наукових праць про регіональні фольклорні традиції;

- далі потрібно з’ясувати зміст, функціональні і формальні особливості наявних фольклорних й обрядових реалій – напр., у випадку з весіллям визначити головні весільні етапи, обрядодії, їх зміст, час проведення, учасників і відповідно склад весільного фольклору: пісні, ладканки, приспівки і т.д.;

- вельми корисно для практичної польової праці виявити також фольклорний репертуар на рівні змісту (мотиви, сюжети; інципіти творів), тобто орієнтуватися, про що співається, напр., у місцевих колядках дівчині і т.д. Для з’ясування таких питань доцільно звернутися до друкованих регіональних збірників фольклору, а також архівних фольклорно- етнографічних матеріалів (якщо такі доступні, напр., в архіві кафедри);

- у практиці складання програми-питальника, а потім і проведення польового дослідження важливо максимально розвивати й підтримувати у собі *фахову допитливість,* оперту на здобуті теоретичні знання й націлену на виявлення визначальних рис досліджуваного фольклорного явища;

- плануючи (у запитальнику) і проводячи (в експедиції) дослідження фольклорного явища (фольклорного твору, обрядодії чи обрядодійства) мусимо чітко усвідомлювати його *засадничі елементи,* про які доконче потрібно зафіксувати відомості, щоб пізнати це явище. Це – зміст явища (текст твору, перебіг обрядодійства), його виконавець, час, умова і місце виконання, також його походження, назва, актуальний стан побутування та ін. Тому фольклористові-початківцеві пропонуємо закласти в основу своєї фахової допитливості кілька *опорних питань,* які він актуалізуватиме за потребою у кожному пункті програми-запитальника (їх порядок очевидно великої ролі не грає):

а) зміст явища – *Що виконують, роблять, співають, кажуть, розповідають, примовляють, танцюють?*

б) час, умова виконання – *Коли виконують, святкують (починають, закінчують)?*

в) місце виконання – *Де виконують, святкують?*

г) виконавець – *Хто виконує, святкує (стать, вік, кількість та ін.)?*

ґ) народна назва – *Як називають (твір, обряд, свято)?*

д) походження явища – *Від кого навчилися?*

е) стан побутування – *Чи ще виконують, святкують?*

На ці та інші опорні запитання, як на основу, нанизуємо фахові запитання й інформацію, здобуті під час студіювання наукової літератури про досліджуване фольклорне явище [2, с. 4–5]. У кожній місцевості існує своя термінологія, місцеві слова («локалізми») в мові. Не знаючи цього, дослідник часто ставить запитання, вживаючи літературні терміни, незрозумілі місцевим жителям. У процесі роботи в дослідника поступово накопичується словник місцевих термінів. Тому важливо спочатку ставити питання в загальній формі (наприклад: «Який одяг носили?») і лише потім, при перевірці отриманих відомостей, практикувати й прямі запитання, вживаючи при цьому місцеві терміни.

Активність бесіди залежить і від того, як поводиться дослідник. Людині в більшості випадків властиве бажання пояснити, розтлумачити іншій те, чого вона не розуміє. Якщо дослідник не виявляє інтересу до відповідей інформатора (бо він уже це чув, чи знає), то активність оповідача різко знижувалась. Тому, якщо з розповіді все ясно, потрібно робити вигляд, що щось незрозуміле. Такий прийом викликає активність оповідача; інформатор намагається зрозуміліше пояснити, розтлумачити певне фольклорне явище, наводячи нові факти, нові цікаві подробиці. Особливо важливо отримати повну ясність викладу всіх деталей розповіді. Не потрібно йти від інформатора, не отримавши роз’яснення усіх незрозумілих моментів розповіді. Для цього або в ході бесіди, або, якщо це незручно, наприкінці опитування респондентові задаються уточнюючі запитання. З’ясуванню деталей розповіді сприяють: показ у дії обряду або прийому праці, огляд речей, якщо вони були, зроблені рукою опитуваного, замальовки й т. ін. Подібні наочні форми конкретизації розповіді респондента поліпшують розуміння його деталей. Нерідко бесіда з опитуваним привертає увагу сусідів, гостей. Вони активно включаються в розмову, виправляючи один

одного, роблять уточнення, іноді, навіть сперечаються між собою. Така колективна бесіда дозволяє краще розкрити тему дослідження, тому опитувач повинен вміло поставити запитання. Буває, що повідомлення співрозмовників не збігаються. Тоді необхідно спробувати з'ясувати причину розбіжностей, але при цьому не слід відкрито займати позицію одного зі сторін. Кожне повідомлення опитуваного, яким би достовірним воно не здавалося, варто порівняти з повідомленнями інших респондентів. Чим більше підтверджень отримано під час наступних опитувань, тим більше підстав довіряти зібраним відомостям. Перевірка отриманих даних за повідомленнями декількох оповідачів – це обов'язкова частина опитування місцевого населення. Розмовляючи із представниками старшого покоління місцевих жителів (від 50 до 80 років), дослідник не може розраховувати на хронологічну правильність і глибину, бо активна пам'ять розпочиналась приблизно з 10-літнього віку. Але, розповідаючи про минуле, респондент передавав не тільки те, що пам'ятає сам, але й те, що він чув від своїх батьків, дідів. Відповідно зростала й хронологічна глибина відомостей. Звичайно, ступінь точності даних при цьому відповідно знижується, багато деталей залишається нез'ясованими, але все-таки подібні повідомлення нерідко стають цінними, оскільки жодним іншим способом одержати їх вже неможливо [1; 3].

Якщо інформатор розповідає про події й факти відносно давнього минулого необхідно спробувати точніше визначити час, до якого вони відносяться. Для цього потрібно довідатися, на якому році свого життя респондент почув передані йому відомості, а також, який був вік осіб, від яких він це довідався. Доцільно щодня підбивати підсумки зробленого, аналізуючи і за необхідності перевіряти здобуту інформацію, намагаючись з'ясувати всі проблеми, що можуть виникнути у збирача у потрактуванні нового матеріалу. Варто тут же, на місці, допоки є можливість звернутися до інформаторів, за допомогою яких можна, зокрема, з'ясувати традиційну позицію у цьому питанні самих носіїв фольклору.

З методичного погляду, найкращим для збирачів є такий розпорядок дня (за умови використання стаціонарного методу):

– до обіду (коли інформатори займаються хатніми справами, по господарству) переписати чернетки, оформити щоденник, підготуватися до нових записів;

– після обіду проводити роботу з інформантами;

– найкраще – збирати жителів увечері, по можливості по декілька респондентів в одній хаті одночасно;

– увечері підвести підсумки роботи за день або зранку, інформативно підготуватися до наступної зустрічі з інформаторами, скласти план [9].

У процесі виконання творів не можна перебивати інформаторів, усі запитання щодо незрозумілої лексики, змісту, структури творів необхідно ставити після виконання, так само, як і прохання повторити початок твору у разі, якщо збирач не встиг вчасно розпочати записування. Працюючи із записувальною технікою, важливо щонайменше привертати до неї увагу виконавців. Варто спільно з інформатором й іншими присутніми проводити контрольне прослуховування й обговорення щойно записаного матеріалу. Порядок запису фольклорного матеріалу немає принципового значення, важливо максимально вичерпно записати репертуар виконавця.

Емпіричні методи дослідження

У експедиційній діяльності широко застосовуються емпіричні методи дослідження: опитування, бесіда, інтерв'ю, анкетування, картографування. Збір матеріалів шляхом опитування респондентів становить найважливішу частину роботи дослідника. Успіх роботи з будь-якої теми залежить від повноти й достовірності зібрання відомостей. Крім того, дані опитування – майже єдине джерело необхідної інформації.

Бесіда − метод одержання інформації на основі вербальної (словесної) комунікації. В експедиційній діяльності бесіда виступає основним засобом отримання фактичних даних.

Інтерв'ю виступає способом отримання інформації за допомогою усного опитування. Розрізняють два види інтерв'ю: вільні – не регламентовані темою та формою бесіди, і стандартизовані – за формою вони близькі до анкети із закритими запитаннями.

Анкетування − метод дослідження за допомогою анкет. У народознавчій науці анкетне опитування проводиться з метою

з’ясувати дані біографічного характеру, погляди, ціннісні орієнтації, особистісні риси опитуваних. Залежно від характеру необхідної інформації та способів її отримання використовуються різні типи анкетного опитування: суцільне (охоплюються великі групи населення) та вибіркове (охоплюється конкретна група учасників); усне (за типом інтерв’ю) та письмове (робота з бланковими анкетами).

Анкети поділяються на:

- анкети на які самостійно відповідає місцеве населення, і анкети, якими керуються самі дослідники в процесі польової роботи;
- анкети складені заздалегідь при підготовці до експедиції (так звані тематичні анкети й анкети бланки), і анкети, що створюються на місці [6, с. 3].

Методисти-фольклористи (З. Босик, Г. Громов, С. Садовенко та ін.) зазначають, що анкетне обстеження рекомендується, лише для вивчення сучасних процесів. Тому що, по-перше, анкети дозволяють збирати масовий, доступний статистичній обробці матеріал. По-друге, відкривають можливість шляхом порівняння даних, зібраних у різний час, простежувати динаміку й закономірності розвитку явищ сучасної культури. Тільки сполучення анкетного методу з іншими видами робіт в експедиції, постійна перевірка анкетних даних результатами обстеження, отриманими за допомогою іншої методики, забезпечує необхідну повноту й вірогідність зібраних відомостей [1, с. 6; 2, с. 8].

Для виявлення жанрової різноманітності фольклорних явищ використовують метод картографування − коли відповідним умовним значком на карті позначаються територіально-ареальне поширення, ступінь популярності в тому чи іншому середовищі певних жанрів усної народної творчості [2, с. 12]. За допомогою картографування відкривається можливість конкретизації меж традиційних ареалів поширення фольклорних явищ, надається можливість докладніше побачити загальну картину українського фольклору, його регіональні особливості та жанрове поширення.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Босик З. О. Методика польового дослідження і запису зразків усної народнопоетичної творчості українців. Київ: Знання, 2008. 73 с.
2. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. Москва: Издательство московского университета, 1966. 68 с.
3. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика. Київ: Ред. часопису «Народознавство», 2001. 576 с.
4. Лавров Ф. І. Посібник по збиранню народно-поетичної творчості. Київ: Радянська школа, 1951. 32 с.
5. Родіна М. Пам’ятка збирача фольклору. Київ: Академія наук Української РСР, 1946. 23 с.
6. Сивачук Н. П. Фольклорна практика: навчальний посібник. Київ, 2008. 168 с.
7. Танцюра Г. Т. Записки збирача фольклору. Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2001. 100 с.
8. Українська фольклористика: словник-довідник / укладання і загальна редакція Михайла Чорнописького. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 448 с.
9. Садовенко С. М., Босик З. О. Пам’ятка-запитальник на допомогу збирачам української усної народнопоетичної творчості: [методичні рекомендації]. Вид. 2-е / перероб. з 1-го вид. та доп. Київ: НАКККіМ, 2010. 140 с.
10. Фольклорная практика: метод. указания / сост. О. С. Бердяева; НовГУ им. Ярослава Мудрого. Великий Новгород, 2002. 64 с.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Практичне заняття № 1
Тема. Українознавство як наука і навчальна дисципліна. Історія українознавчої науки

Мета: з'ясувати мету, завдання і структуру навчального курсу «Українознавство», розкрити етапи розвитку та джерела українознавчої науки, показати роль основних культурно-просвітницьких осередків у розвитку українознавства.

Основні питання:

1. Становлення українознавства як науки і навчальної дисципліни.
2. Предмет, мета, завдання і структура навчального курсу «Українознавство».
3. Етапи розвитку та джерела українознавчої науки.
4. Роль основних культурно-просвітницьких осередків у розвитку українознавства.
5. Українознавство в концепціях українізації освіти в 20-х роках XX століття.

Завдання для всіх:

1. Стан українознавчих студій у XIX – на поч. XX ст.

Завдання для повідомлень:

1. Діяльність українознавчих інституцій кін. XX – поч. XXI ст.
2. Вітчизняні та зарубіжні центри українознавства.

Література:

базова:

1. Основи народознавства: навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. 347 с.
2. Українознавство в освітньому просторі сучасної школи: навчальний посібник для студентів вищих навчальних

закладів / Сивачук Н. П., Гончарук В. А., Йовенко Л. І., Терешко І. Г. та ін. Умань: ПП Жовтий. 2011. 295 с.
3. Українське народознавство / укл. І. Терешко, В. Гончарук. Умань: Алмі, 2011. 344 с.
4. Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка; передмова М. Г. Жулинського. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. 568 с.
5. Кононенко П. Історія українознавства. Київ: «Альмаматер» 2010. 564 с.

допоміжна:

1. Сніжко В. В. Українознавство: природна психо-філософська концепція: монографія / МОН України, ННДІ українознавства. Київ, 2010. 528 с.
2. Токар Л. К. Об’єкт і предмет українознавства. *Українознавство.* 2001. № 1. С. 25–35.
3. Токар Л. Українознавство: проблеми становлення і розвитку науки. *Освіта і управління.* 2000. № 1–2. С. 30–47.
4. Токар Л. К. Передмова; Громадянське суспільство; Досвід та уроки буття; Етнонаціогенез; Зміст та структура українознавства; Ідеологія; Історіософія українознавства; Концентри українознавства; Теорія українознавства; Україніка; Україністика; Українознавство; Бібліографія українознавства; Диференціація й інтеграція в українознавстві; Етнонаціональне й загальнолюдське в українознавстві; Закономірності українознавства; Інтегративність українознавства; Мета і завдання українознавства; Методологія українознавства; Національна ідея; Незалежність; Об’єкт і предмет українознавства; Принципи українознавства; Самоідентифікація етнічна; Самопізнання; Традиції українознавства; Функції українознавства. *Науковий інструментарій українознавця.* Київ: ННДІУВІ, 2012. С. 3, 7–17, 24–34, 35–41, 44–51, 60–67, 93–104, 117–125, 133–136, 175–182, 189–191, 194–195, 220–224, 225–233, 237–241, 257–264, 276–279, 288–295, 322–324, 367–368.
5. Токар Л. К. Наукові основи українознавства: монографія. Вид. 2-ге, уточ. і доп. Київ: ННДІУВІ, 2017. 352 с.

6. Чирков О. Українознавство і Вікіпедія: результати та перспективи взаємодії. *Українознавство.* 2011. № 1 (38). С. 202–208.
7. Гай-Нижник П. Роль та місце українознавства у новітньому науковому просторі та його значення в гуманітарній політиці держави і системі національної безпеки. *Українознавство.* 2015. № 1. С. 53–61.
8. Гай-Нижник П. Українознавство як чинник концепту «м'яка сила» і системи національної безпеки. *Українознавчий альманах.* Вип. 16. Київ, Мелітополь, 2014. С. 234–241.
9. Гай-Нижник П. Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки. *Гілея.* 2014. Вип. 86 (№ 7). С. 109–116.
10. Гай-Нижник П. Започаткування та розвиток українознавчих досліджень в Австралії у другій половині XX ст. *Гілея.* 2013. Вип. 79 (№ 12). С. 155–157.

Практичне заняття № 2
Тема. Походження українського етносу. Етнографічне районування України та її етнічний склад

Мета: дати визначення поняттям «етногенез», «етнічна територія», «етнографічний регіон (район)», «етнографічна група», охарактеризувати два погляди на походження народів, розкрити етногенетичні процеси в Україні, етнографічне районування та етнічний склад України.

Основні питання:
I

1. Поняття «етногенез». Два погляди на походження народів (автохтонізм та міграціонізм) та їх представники.
2. Етногенетичні процеси в Україні. Характеристика основних етапів етногенезу та культурогенезу:
   1) трипільська доба (V–III тис. до н. е.);
   2) післятрипільська доба (II тис. до н. е.);
   3) скіфо-сарматська доба (VII ст. до н. е. – III ст. н. е.);

4) слов'янська доба (I тис. н. е.);
5) доба Русі-України (від VII ст. н. е.).

3. Формування української народності.

II

4. Поняття «етнічна територія», «етнографічний регіон (район)», «етнографічна група».
5. Етнографічне районування України:
   а) Центрально-Східний (Південно-Східний) регіон;
   б) Північний (Поліський) регіон;
   в) Західний (Південно-Західний) регіон.

Завдання для всіх:

1. Становлення української нації.
2. Етнічний склад населення України.

Завдання для повідомлень:

1. Етнічні та географічні назви української землі.
2. Походження назви «Україна».

Індивідуальні навчально-дослідні завдання:

1. Роль антропології в дослідженні етногенезу. Сучасні антропологічні типи українців.
2. Формування етнічної території українців.
3. Збереження духовності українців у діаспорі.

Література:

базова: ***до I:***

1. Походження українського народу. *Українське народознавство:* навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка; передмова М. Г. Жулинського. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. С. 27–49.
2. Етногенетичні процеси в Україні. Лозко Г. С. *Українське народознавство.* Вид. 5-е, зі змін. та доповн. Київ: Мандрівець, 2011. С. 10–29.

до II:

1. Етнографічне районування України. Етнічний склад населення й сучасні етнічні процеси в Україні. *Українське народознавство:* навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка;

передмова М. Г. Жулинського. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. С. 56–77.
2. Етнографічне районування України. Лозко Г. С. *Українське народознавство.* Вид. 5-е, зі змін. та доповн. Київ: Мандрівець, 2011. С. 103–124.

допоміжна:

1. Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення: навч. посібник. Київ: Олан, 2003. 280 с.
2. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
3. Грушевський М. С. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства Вступна стаття О. В. Яся. *Український історичний журнал.* 2014. № 5. С. 199–208.
4. Гуменна Д. Благослови, мати!: Казка-есей. Київ: Вид. дім «КМ Academia», 1994. 228 с.
5. Граков Б. Скіфи: репринтне видання. Київ: Видавець Олег Філюк, 2013. 96 с.
6. Гринів О. Генеза української нації. *Народознавчі зошити.* 1996. № 3. С.
7. Давидюк В. Етнокультурна своєрідність Волині. Народна творчість та етнографія. 2005. № 3.
8. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. Київ: Т-во «Знання», 1997. 197 с.
9. Кобилюх В. Сімдесят одна назва нашої землі у санскриті. *Мандрівець.* 2001. № 3–4.
10. Кухарський В. Місія України: спроба системного аналізу... *Мандрівець.* 2000. № 3–4.
11. Павлюк С. Експедиція духовного порятунку (Етнографічне вивчення регіону Полісся, що потерпів від Чорнобильської катастрофи). *Народна творчість та етнографія.* 1995. № 4–6.
12. Петров В. П. Етногенез слов'ян: джерела, етапи розвитку і проблематика: монографія / АН УРСР, Ін-т археології. Київ: Наукова думка, 1972. 212 с.; Походження українського народу. Київ: МП «Фенікс», 1992. 192 с.

13. Погорєлова А. Джерела не замерзають. Культурне життя регіонів у контексті державної політики. *Українська культура.* 1995. № 1.
14. Савчук Б. Українська етнологія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. 559 с.
15. Хведась А., Лащук Ю., Ошуркевич О. Дослідження народної культури Волині в XIX – 1 пол. XX ст. *Народна творчість та етнографія.* 1995. № 1.
16. Шилов Ю. О. Брама Безсмертя. Київ: Український Світ, 1994. 384 с.; Святині. Київ: Миронівська друкарня, 2001. 324 с.
17. Шилов Ю. О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. – II тис. н. е. Київ: Аратта, 2002. 272 с.
18. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XУIII ст.: навч. посібник. Київ: Генеза. 1997. 312 с.

Практичне заняття № 3
Тема. Феномен України. Національний характер і ментальність українців.

Мета: дати визначення понять «національний характер», «ментальність», «національні відмінності», розкрити «7 чудес-загадок» України за дослідженням О. Братка-Кутинського «Феномен України», з`ясувати походження і семантику тризуба, охарактеризувати расові і соціальні типи національного характеру.

Основні питання:

1. Феномен України (7 чудес-загадок України за однойменним дослідженням О. Братка-Кутинського).
2. Походження і семантика тризуба як державного символу України (за дослідженням О. Братка-Кутинського «Феномен України»).
3. Поняття «національний характер», «ментальність», «національні відмінності». Основні чинники, що впливають на формування українського національного характеру.

4. Чотири складники української пракультури («первені») за Юрієм Липою, їх вплив на формування національного характеру українців.
5. Домішки в українському національному характері за Юрієм Липою.
6. Характеристика расових і соціальних типів українського характеру: нордійського, понтійського, динарського й остійського, їх співвідношення в різні періоди української історії.
7. «Хвороби» національної психіки українців і шляхи їх «лікування». Мова і національна психологія.
8. Етнопсихологічна порівняльна характеристика українців, поляків, росіян.

Завдання для всіх *(законспектувати):*

1. Опрацюйте дослідження Д. Донцова «Дух нашої давнини».

Як, на думку вченого, впливають на формування національного характеру українців соціальні чинники?

Індивідуальні навчально-дослідні завдання:

1. Українські пісні-гімни.
2. Розвиток прапорництва в Україні.
3. Українська геральдика.
4. Мова як генетичний код народу. Розвиток української національної мови.
5. Українська народна флористична символіка.
6. Українська зооморфна символіка.

Література:

базова:

6. Братко-Кутинський О. Феномен України. *Мандрівець.* 1995. № 6; 1996. № 1.
7. Лозко Г. С. Українське народознавство. Вид. 5-е, зі змін. та доповн. Тернопіль: Мандрівець, 2011. 512 с.
8. Основи народознавства: навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. 347 с.
9. Українське народознавство / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. Умань: Алмі, 2011. 344 с.

10. Українознавство: посібник / [уклад.: В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач]. Київ: Зодіак – ЕКО, 1994. 399 с.
11. Пономарьов А. Н. Українська етнографія: курс лекцій. Київ: Либідь, 1994.

допоміжна:

1. Вишневський О. Система цінностей і стратегія виховання. Рідна школа. 1997. №7–8.
2. Григоріїв Н. Українська національна вдача. Вінниця, 1941.
3. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич, 1991.
4. Донцов Д. Дух нашої давнини. Історія філософії України. хрестоматія: навч. посібник / Упорядники М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ: Либідь, 1993. С. 434–454.
5. Карпенчук С. Володіти розумом, почуттям і волею. Моральний ідеал і самовдосконалення особистості. Рідна школа. 1997. № 5.
6. Кульчицький О. Світовідчуття українців. *Українська душа.* Київ, 1992. С. 48–65.
7. Липа Ю. Призначення України. Нью-Йорк, Накладом Української Книгарні «Говерля», 1953. 307 с.
8. Ментальність та історія ідей. АН України. Київ, 1992.
9. Основи національного виховання: Концептуальні положення / В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко, З. О. Сергійчук та ін.; За заг. ред. В. Г. Кузя та ін. Київ: Інформ. вид. центр «Київ», 1993.
10. Погрібний А. Виховний ідеал педагога-державника. Освіта. 1998. 22–29 квітня.
11. Пірен М. І. Основи етнопсихології: підручник. Київ, 1996.

Практичне заняття № 4
Тема. Світоглядні уявлення та вірування, релігія, народні знання українців.

Мета: дати визначення понять «анімізм», «тотемізм», «фетишизм», засвоїти структуру українського пандемоніуму, охарактеризувати основні культи слов'ян і етнічні архетипи українців.

Основні питання:

1. Анімізм, тотемізм, фетишизм у системі світоглядних уявлень українського народу. Уявлення наших предків про Душу, Долю, Людину
2. Слов'янський пантеон богів («вища» міфологія):
   1) «Володимирові боги» («київський Олімп»): Перун, Хорс, Даждьбог, Стрибог, Симаргл, Мокоша;
   2) божества народної міфології: Білобог і Чорнобог; Род (Рід) і Рожениця; Світовид (Святовид), Сварог, Велес (Волос), Коляда, Купало, Лад і Лада (Жив і Жива), Віли, Ящур, Тур, інші.
3. Особливості української демонології («нижчої» міфології). Структура українського пандемоніуму:
   1) демони родинного вогнища (домовики);
   2) демони природи (водяник, русалка, мавка, болотяник, лісовик (чугайстер), польовик, богині, ін.);
   3) людські химери (упирі, вовкулаки, чаклуни, відьми, чорти);
   4) примари (злидні, блуд, мара, туга, трясця, завійна та ін.).

   «Нечисті» небіжчики: покутники, потопельники, повісельники.
4. Основні культи слов'ян: предків, вогню, води, землі, небесних світил (астральний), ін.
5. Християнізація духовного життя українського народу, утвердження двовір'я (двовірства, дуалізму).
6. Характеристика етнічних архетипів українців: доброї матері-землі, трійці, доброго дідуся, Перуна.

Завдання для всіх *(законспектувати):*

1. Ткач М. Систематизація головних міфічних персонажів язичницького культу князя Володимира в тижневому циклі.
2. Скласти словник демонологічних персонажів *(за алфавітом).*

Завдання для повідомлень:

1. Народна метеорологія та ґрунтознавство, народний агрокалендар.
2. Етноботаніка і зоологія українців.
3. Народна математика і метрологія.

Індивідуальні завдання:

1* Тлумачення сновидінь українцями (Український сонник).

2* Формування світогляду українського народу на ґрунті давньоязичницьких уявлень і вірувань, християнських переказів та апокрифів.
3. Система народних поглядів і знань у галузі медицини та ветеринарії. Замовляння.

Література:

книги:

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ: Фірма «Довіра», 1993. 414 с.; Міфи України. За кн. Георгія Булашева «Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях» / Пер. Ю. Буряка. Київ: Довіра, 2006. 383 с.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 190 с.
3. Ви, зорі-зориці…Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / Упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук; Передм. М. Г. Василенка. Київ: Молодь, 1991. 336 с.
4. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.; Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Богдан, 2009. 408 с.; Генеалогія богів давньої України. Рівне: Валерій Войтович, 2007. 556 с.
5. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського народу / В. Давидюк ; Ін-т культурної антропології. 2-е вид., доп. й перероб. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. 310 с.
6. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Київ: АТ «Обереги», 1992. 424 с.
7. Ковальчук О. В. Українське народознавство: Книга для вчителя. Київ: Освіта, 1994. 176 с.
8. Костомаров М. І. Слов’янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. 384 с.
9. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість: підручник. 3-тє вид., стер. Київ: Знання-Прес, 2005. 591 с.
10. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (Ескіз укр. міфології). Київ: АТ «Обереги», 1992. 88 с.
11. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. 2-е вид., доп. Київ: Велес, 2007. 238 с.

12. Скуратівський В. Т. Русалії. Київ: Довіра, 1996. 734 с.; Обереги пам’яті (Народний агрокалендар). Київ: Скарбниця, 1992. 112 с.; Місяцелік Український народний календар. Київ: Мистецтво, 1992. 208 с.; Вінець. Київ: Вид.-во УСГА, 1994. 240 с.
13. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. Київ: Радянська школа, 1985. 312 с.; Народна дидактика. Київ: Знання, 1985. 49 с.
14. Ткач М. Систематизація головних міфічних персонажів язичницького культу князя Володимира в тижневому циклі. *Основи народознавства:* навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 107–116.
15. Товстуха Є. Українська народна медицина. Київ: Джерела М, 2001. 456 с.
16. Українці: народні вірування, повір’я, демонологія / В. І. Гордієнко; Упоряд., вступ. ст. Анатолій Петрович Пономарьов. Київ: Либідь, 1991. 638 с.

статті:

1. Васянович О. Метеорологічні прикмети в народному календарі українців Полісся. *Народна творчість та етнографія.* 2005. № 2. С. 86–92.
2. Метка Л. Деякі аспекти використання глини та глиняних виробів у народній медицині українців. *Берегиня.* 2008. № 1. С. 43–49.
3. Скуратівський В. Хоч вір, а хоч перевір: (Сонник). *Берегиня.* 1999. № 4. С. 74–77; Народне цілительство: магія слова. Волхви. Мольфари. Чарівники. Ворожбити. Навроки. Дання. Пристріт. Підвій. Полудниці. *Берегиня.* 2007. № 4. С. 60–78.

Практичне заняття № 5
Тема. Календарна обрядовість українців: зміст, ритуально-міфологічна основа.

Мета: розкрити ритуально-міфологічну основу обрядовості зимового, весняного, літнього й осіннього циклів

обрядовості, охарактеризувати народні свята й обряди цих циклів.

Основні питання:

1. Ритуально-міфологічна основа обрядовості зимового циклу (Введення, Катерини, Андрія або Калити, Варвари, Миколая, Спиридона Сонцеворота, Святвечір, Різдво, Щедрий вечір, Новий Рік або Василя, Голодна кутя або другий Святвечір, Водохреща) Колядки та щедрівки, віншування, посівальні пісні або новорічні поздоровлення.
2. Ритуально-міфологічна основа обрядовості весняного циклу (Стрітення, Масляна, Явдохи, Сорок Святих, Теплого Олекси, Благовіщення, Великдень). Зустріч весни, веснянки.
3. Ритуально-міфологічна основа літніх звичаїв та обрядів (Радуниця і Проводи, Красна гірка, Рахманський великдень, Юрія, Миколи Чудотворця, Зелені Свята, Івана Купала, Петра і Павла). Жниварські, купальські, петрівчані пісні..
4. Ритуально-міфологічна основа осінніх звичаїв та обрядів (Іллі, Маковея, Спаса, Перша Пречиста, Семена, Друга Пречиста, Здвиження, Покрова, Дмитра, Параски, Кузьми-Дем’яна, Михайла, Пилипа, Введення або Третя Пречиста).

Завдання для всіх:

1. Записати легенди про виникнення звичаю готувати на Великдень крашанки та писанки.

Індивідуальні навчально-дослідні завдання:

1. Походження назв місяців року та днів тижня.
2. Етапи формування народного календаря.
3. Зоряне значення праукраїнського календаря («Коло Свароже» за Г. Лозко).
4. Особливості календарної обрядовості Вашого села (міста): обряд «водіння Кози», Купальський обряд, обряд зустрічі весни та ін..
5. Осінній цикл свят у праці О. Воропая «Звичаї нашого народу».
6. Суть Русалій за однойменною працею В. Скуратівського.
7. Залишки двовір’я у сучасній українській календарній обрядовості.

Література:

базова:

1. Календарна обрядовість. *Основи народознавства:* навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 235–261.
2. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. Факс. вид. Київ: АТ «Обереги», 1994: Кн. І, т. 1: (Зимовий цикл); т. 2: (Весняний цикл). 400 с.; Кн. ІІ, т. 3: (Весняний цикл); т. 4: (Літній цикл). 528 с.
3. Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість : підручник. Київ: Знання-Прес, 2001. 591 с.
4. Сивачук Н. Український дитячий фольклор: підручник. Київ: Деміург, 2003. 288 с.
5. Українська минувшина: ілюстр. етногр. довідн. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. Київ: Либідь, 1994. 256 с.
6. Українське народознавство: навч. пос. / За ред. С. П. Павлюка та ін. Львів: Фенікс, 1994. 608 с.
7. Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. 568 с.

допоміжна:

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Київ: Оберіг, 1993. В 2 т. 592 с.
2. Закувала зозуленька / Вст. ст., упор. та прим. Н. С. Шумади. Київ, 1998. Скуратівський В. Т. Русалії. Київ: Довіра, 1996. 734 с.; Обереги пам’яті (Народний агрокалендар). Київ: Скарбниця, 1992. 112 с.; Місяцелік Український народний календар. Київ: Мистецтво, 1992. 208 с.; Вінець. Київ: Вид.-во УСГА, 1994. 240 с.
3. Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір. Київ: Український письменник, 1994. 286 с.
4. Уроки з народознавства: пос. / Упор. М. К. Дмитренка, Г. К. Дмитренко. Київ: Ред. часопису «Народознавство», 1995. С. 118–156.
5. Чубинський П. П. Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: у

2 кн. Кн. 1. Київ: Мистецтво, 1995. 224 с.; Кн. 2. Київ: Мистецтво, 1995. 224 с.

Практичне заняття № 6
Тема. Сімейна обрядовість українців (весільна, похоронна і поминальна).

Мета: з'ясувати ритуально-міфологічну основу весільної, похоронної і поминальної, родильної обрядовості українців, охарактеризувати обряди родинного циклу.

Основні питання:

1. Весільна обрядовість (ритуально-міфологічна основа, головні етапи, пісенний супровід):

1) характеристика передвесільних обрядів *(відповіді на питання для розгляду);*
2) приготування до весілля, його складові частини *(відповіді на питання для розгляду);*
3) обряди, з яких складається власне весільна обрядовість *(відповіді на питання для розгляду);*
4) обряди, які належать до післявесільного етапу *(відповіді на питання для розгляду).*

2. Похоронна і поминальна обрядовість (ритуально-міфологічна основа, похоронні ритуальні норми поведінки й обрядові дії, фольклорний супровід):

1) регламентація поховальних звичаїв залежно від соціального стану;
2) особливості похорону неодружених хлопця (дівчини);
3) народні прикмети, за якими можна передбачити наближення смерті;
4) ставлення людей похилого віку до факту смерті, їхня поведінка на схилі життя;
5) заходи, до яких вдаються, щоб було легше померти відьмі (чаклуну), охоронна символіка та магічні дії під час похорону такої людини;
6) ставлення українців до самогубців;

7) традиційні обряди, які стосуються покійника, та обряди, що спрямовані на охорону живих;
8) ритуальні страви на поминальному обіді;
9) час, у який згідно з традицією, слід поминати померлого;
10) голосіння та інші народні пісні, які виконуються під час похорону чи поминання померлої близької людини.

Завдання для всіх:

1. Опрацювати усно: Гаврищук А. Подільське весілля на Дністрі (20-ті роки XX ст.).
2. Законспектувати: Медведчук Г. «Добре вам там спочивати і ще довго нас дожидати».

Індивідуальні навчально-дослідні завдання:

1. Особливості сімейної (весільної, поховальної) обрядовості Вашого села (міста).
2. Традиції дошлюбного спілкування українців.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Н. П. Сивачук у весільній обрядовості виділяє такі етапи:

1. Передвесільні обряди (допити, сватання, розглядини, запоїни або договір, згода зі священиком і оглас).
2. Приготування до весілля (дівич-вечір, коровай, запросини на весілля, гільце, вінкоплетини, *квітка молодому* – частина обряду, під час якого пришивають до шапки нареченому і боярам червоні стрічки з барвінком).
3. Власне весілля (розплетини, посад молодих (субота), вінчання, обід у молодого, перейма і гостина у молодої, покривання, дарування короваю, дружини, прощання молодої з рідною домівкою і батьками, комора у весільному обряді).
4. Післявесільний етап (перезва (понеділок), вівторок («циганщина», «обжинки», обряд «ганчірки»)).

Питання для розгляду:

1) передвесільні обряди:

1. *Яка частина передвесільної обрядовості називається сватанням?*
2. *Назвіть дійових осіб сватання.*
3. *Коли відбувається сватання?*

4. *Кого запрошують у старости?*
5. *Що символізує куниця у контексті сватання?*
6. *Чому дівчина на сватанні колупала піч?*
7. *Яке значення рушника в обряді сватання?*
8. *Яка мета і значення договору у змісті передвесільної обрядовості?*
9. *Яку частину передвесільної обрядовості Уманщини називають огласом?*

2) приготування до весілля:

1. *Що називається дівич-вечором? Яка його мета?*
2. *Хто бере участь у дівич-вечорі?*
3. *Яку ще назву має дівич-вечір?*
4. *Про що співають пісні на дівич-вечорі?*
5. *Яку їжу подають на стіл під час дівич-вечора?*
6. *У якому селі на Уманщині побутує обряд весільних вечорниць? Яка його місцева назва?*
7. *В які дні печуть коровай на Уманщині?*
8. *Кого запрошують пекти коровай?*
9. *Чому вдови та розвідниці не мають права пекти коровай?*
10. *Чому для випікання короваю беруть продукти від різних господинь?*
11. *Яка мета ритуалу з діжкою під час випікання короваю?*
12. *Які прикмети пов'язані з цим обрядом?*
13. *Які ще вироби випікали окрім короваю?*
14. *Яку частину весільного обряду називають запросинами?*
15. *Коли запрошують на весілля?*
16. *Як запрошують на весілля?*
17. *Кого запрошують на весілля?*
18. *Хто супроводжує молоду під час запросин?*
19. *Хто супроводжує молодого під час запросин?*
20. *Що називають на Уманщині гільцем?*
21. *Як готувались молоді до виготовлення гільця?*
22. *Що відбувається у хаті молодого після того, як молоді прийшли з вечірньої служби в церкві?*
23. *Хто ладнає гільце?*

24. *Яким чином виготовляється гільце?*
25. *Як відбувається «викуп» гільця?*
26. *Як відбувається «почесна»?*
27. *Розкрийте ритуально-міфологічний зміст весільного деревця.*
28. *Яка частина весілля називається вінкоплетинами?*
29. *Розкрийте ритуально-міфологічний зміст вінка.*
30. *У чому виявляється заклинально-аграрний зміст одягу нареченої?*
31. *Розкрийте символічний зміст квітки молодому.*

3) власне весільна обрядовість:

1. *Яка частина весільного обряду на Уманщині мала назву «розплетини»?*
2. *Коли відбувається обряд розплетин?*
3. *Хто розплітає косу молодій?*
4. *Який ритуально-міфічний зміст розплетин?*
5. *Які пісні супроводжують обряд? Хто їх співає?*
6. *Хто накладає на голову молодої вінок?*
7. *Як «притоптують» косу?*
8. *Яке значення має брат у контексті розплетин? Яка генеза цього явища?*
9. *Чому мати на весіллі є головною розпорядницею?*
10. *Яка частина весільного обряду називається вінчанням?*
11. *Які елементи язичницької обрядовості увібрав у себе ритуал вінчання в церкві?*
12. *Чи дає право молодим на співжиття (згідно з народним світоглядом) лише ритуал вінчання в церкві?*
13. *Які повір'я, пов'язані з ритуалом вінчання, побутують на Уманщині?*
14. *Як зустрічала молодих мати молодого?*
15. *Яким чином мати заводила молодих до хати?*
16. *Чому молодих садять на кожух? Якої доби сягає цей звичай?*
17. *Що знаходиться на столі перед молодими?*
18. *Які напої і страви були на весільному столі у молодого?*

19. *Які пісні співають під час обіду у молодого? Хто їх співає?*
20. *Які танці танцює молодь у молодого?*
21. *Який склад весільних музик?*
22. *Як відбувається у хаті молодого «почесна»?*
23. *Чому мати обсипає молодих збіжжям?*
24. *Опишіть весільний поїзд, що йде до молодої.*
25. *Що таке «перейма»? Опишіть її.*
26. *Як теща зустрічала зятя?*
27. *Чому зять не пив першої чарки?*
28. *Як «викупляє» молодий молоду?*
29. *Які пісні співають дружки перед покриванням молодої?*
30. *Опишіть обряд покривання молодої.*
31. *Якого змісту набуває коровай у контексті обряду його дарування?*
32. *Кому належить особлива місія у цій частині весільного обряду?*
33. *Кому і що годилося дарувати під час розподілу короваю?*
34. *Яке семіотичне підґрунтя обряду биття посуду у контексті цієї частини весілля?*
35. *Що символізує обряд розділення короваю?*
36. *Як молода прощається з домівкою?*
37. *Яка місія старшого боярина у цій частині весільного обряду?*
38. *Що дає мати молодій у придане?*
39. *Які пісні супроводжують прощання молодої з рідною домівкою? Хто їх співає?*
40. *Як зустрічала свекруха невістку на Уманщині на початку ХХ століття?*
41. *Який діалог відбувався між невісткою і рідною молодого?*
42. *Яку постіль стелили молодим? Хто її стелив?*
43. *Який зміст має обряд комори?*

4) післявесільний етап:

1. *Що таке перезва?*

2. *Що є основою обрядів перезви?*
3. *Що означає ритуальне обливання водою?*
4. *Як відбувається розподіл короваю у молодого?*
5. *Як святкують понеділок у селах Уманщини?*
6. *Що означають ритуальні безчинства у контексті післявесільної обрядовості?*
7. *Як вшановували батьків, які одружували останню дитину в родині?*
8. *Опишіть обряд «ганчірки».*

Література:

базова:

1. Сивачук Н. П. Уманське весілля / Уманський держ. ім. ун-т ім. Павла Тичини. Вид. 2-ге доп. і переробл. Умань: ПП Жовтий, 2010. 206 с.
2. Сімейні обряди та звичаї. *Українське народознавство:* навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка; передмова М. Г. Жулинського. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. С. 217–230.
3. Сімейні звичаї та обряди (А. Пономарьов). *Українська минувшина:* ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. Київ: Либідь, 1994. С. 165–181.
4. Лозко Г. С. Весільна обрядовість. Похоронні та поминальні обряди. *Українське народознавство.* Вид. 5-е, зі змін. та доповн. Тернопіль: Мандрівець, 2011. С. 420–434.
5. Медведчук Г. «Добре вам там спочивати і ще довго нас дожидати». *Основи народознавства:* навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 228–234.
6. «Сімейні обряди» з теми «Сім’я і родинна обрядовість» (А. П. Пономарьов). *Культура і побут населення України:* навч. пос. / [за ред. В. І. Наулка]. Київ: Либідь, 1993. С. 191–202.
7. Гаврищук А. П. Подільське весілля на Дністрі (20-ті роки XX ст.). *Подільська старовина:* збірник наукових праць / відп. ред. В. А. Косаківський. Вінниця, 1993. С. 377–389.

допоміжна:

1. Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі. *Народна творчість та етнографія.* 1994. № 1. С. 31–35.
2. Балушок В. Парубочі громади в українському селі. *Київська старовина.* 1995. № 5. С. 84–87.
3. Болтарович З. Традиції сімейного виховання. *Народна творчість та етнографія.* 1993. № 2. С. 16–24.
4. Козяр С. Українська родинна обрядовість. Віхи людської долі: весілля, похорон / С. Козяр; Поділ. вид-ня ін-ту мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Хмельницький, 2000. 72 с.
5. Крашенинникова Ю. Дружка в севернорусской свадьбе: о некоторых условиях выбора и атрибутах. *Народна творчість та етнографія.* 2007. № 2. С. 30–37.
6. Марчук З. В. Українське весілля: генеалогія обряду. Поділ.-Волин. народознав. центр. Рівне: Волинські обереги, 2004. 84 с.
7. Пархоменко Т. Ритуальне застосування свічки у весільних обрядах. *Народна творчість та етнографія.* 2004. № 5. С. 89–92.
8. Сивачук Н. П. Уманське весілля / Уманський держ. ім. ун-т ім. Павла Тичини. Вид. 2-ге доп. і переробл. Умань: ПП Жовтий, 2010. 206 с.
9. Скуратівський В. Т. Русалії. Київ: Довіра, 1996. С. 252–320.
10. Яковлєва О. «Потойбіччя» в уявленнях українців». *Народна творчість та етнографія.* 2005. № 3. С. 78–85.

Практичне заняття № 7
Тема. Народні ремесла та промисли українців. Символіка ремісничих виробів. Види декоративно-прикладного мистецтва українців, їх семіотичний зміст.

Мета: розкрити історію розвитку народних ремесел і промислів, описати технологічний процес виготовлення речей, розкрити символіку ремісничих виробів.

Основні питання:

1. Гончарство як своєрідна форма втілення етнічного світогляду українців.
2. Деревообробництво. Художнє плетіння.
3. Гутництво.
4. Обробка каменю, кістки та рогу.
5. Художня обробка металу.
6. Художня обробка шкіри.
7. Лісохімічні промисли.
8. Ткацтво. Килимарство.
9. Види декоративно-прикладного мистецтва. Вишивка, її семіотичний зміст.
10. Писанкарство. Символіка писанки.
11. В’язання. Витинанка.
12. Народний розпис, його семіотичний зміст.
13. Виготовлення виробів з бісеру та ювелірних прикрас.
14. Народна іграшка.

Алгоритм розгляду кожного питання теми:

1. *Назва ремесла (промислу), виду декоративно-прикладного мистецтва.*
2. *Ритуально-міфологічна суть ремесла.*
3. *Технологічний процес (підготовка сировини, знаряддя праці, спосіб виготовлення речей).*
4. *Види виробів та їх функціональне призначення (регіональні назви).*
5. *Символіка ремісничих виробів.*
6. *Центри ремесла (промислу).*
7. *Відомі майстри-ремісники України (Вашого регіону, міста чи села).*
8. *Ремісничі вироби в традиційно-побутовій культурі, народній творчості українців.*

Завдання для всіх:

1. Законспектувати: Народний іконопис.
2. Опрацювати усно: Щербань О. «Народна «магія» у виготовленні та побутовому використанні глиняного посуду Наддніпрянщини (кінець XIX – перша половина XX століття)» або: «Раціо та ірраціо в народній культурі харчування. Народна «магія» у виготовленні та побутовому

використанні глиняного посуду Наддніпрянщини (кінець XIX – перша половина XX століття)» (*http://olenasunny.blogspot.com/2015/03/board-and-irratsio-in-traditional-food.html).*

3. Опрацювати усно: «Українське небо» (космогонічні мотиви в народному мистецтві українців) *(http://honchar.org.ua/p/ukrajinske-nebo-kosmohonichni-motyvy-v-narodnomu-mystetstvi-ukrajintsiv/) або: «Українське небо» зі збірки НЦНК «Музей Івана Гончара» (http://honchar.org.ua/wp-content/uploads/2010/11/UKRNEBO_katalog.pdf).*

Індивідуальні навчально-дослідні завдання:

1. Використання глиняних виробів у народній обрядовості українців.
2. Український вишитий рушник, його етнолінгвістичний зміст.
3. Народне образотворче мистецтво, його семіотичний зміст.
4. Творчість майстрині з народного розпису Олени Поліщук.
5. Українська народна лялька як знак, образ, функція.

Література:

базова:

1. Лозко Г. С. Домашні ремесла та художні промисли. Українське народознавство. Вид. 5-е, зі змін. та доповн. Тернопіль: Мандрівець, 2011. С. 347–357.
2. Народний іконопис. Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. С. 556–564.
3. Промисли і ремесла. Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка; передмова М. Г. Жулинського. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. С. 338–389.
4. Терешко І. Народний розпис Ірини і Софії Гоменюк. *Основи народознавства:* навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 319–322.
5. Щербаківський Д. Українські килими. Основи народознавства: навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид.

Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 313–319.
6. Щербань О. Народна «магія» у виготовленні та побутовому використанні глиняного посуду Наддніпрянщини (кінець XIX – перша половина XX століття). *Народознавчі зошити.* 2015. № 1. С. 195–205.

допоміжна:

1. Знаки (155 стародавніх українських вишивок): альбом / Упор. Т. О. Островська. Київ: Соняшник, 1992. 71 с.
2. Китова С. Птахи у фольклорі та вишивці Середнього Подніпров'я: альбом. Черкаси: Сіяч, 1993. 62 с.
3. Найден О. С. Марія Приймаченко. Орнамент простору і простір орнаменту. Київ: Стилос, 2011. 238 с.
4. Найден О. С. Орнамент українського народного розпису: витоки, традиції, еволюція; АН УРСР, Ін-т мистецтвознав., фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ: Наукова думка, 1989. 130 с.
5. Найден О. С. Українська народна іграшка. Київ: АртЕк, 1999. 256 с.
6. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства. Київ: Молодь, 1993. 408 с.
7. Пошивайло О. М. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. Опішне: Українське народознавство, 1993. 280 с.
8. Українська вишивка: альбом / Автор тексту та упор. Т. Кара-Васильєва. Київ: Мистецтво, 1993. 264 с.
9. Українська народна іграшка: текст, каталог. Держ. музей іграшки; [упоряд. : Л. В. Гладун, Г. А. Пржегода, Е. Е. Орро; вступ. ст. О. С. Найдена; фот. І. С. Вирового]. Київ: Стилос, 2006. 48 с.
10. Чарівне веретено: нариси / Упоряд. А. Г. Данилюк. Львів: Каменяр, 1990. 86 с.
11. Щербаківський В. Українське мистецтво. Київ: Либідь, 1995. 288 с.

Практичне заняття № 8
Тема. Традиційне народне вбрання українців і його символіка.

Мета: дати визначення понять «одяг», «костюм», розкрити історію українського народного костюма, з'ясувати функції та охарактеризувати компоненти українського народного вбрання XIX – поч. XX ст.

Основні питання:

1. Історія українського народного костюма:
   а) найдавніший одяг на теренах України;
   б) вбрання в Україні-Русі X–XIII століть;
   в) український народний стрій XIV–XVIII століть;
   г) традиційний одяг XVIII–XIX століть.
2. Функції українського народного вбрання.
3. Класифікація традиційного одягу українців (нижній, нагрудний, верхній та ін.). Характеристика компонентів народного одягу XIX – поч. XX ст., які належать до кожної групи (врахувати регіональні відмінності).
4. Різновиди традиційних чоловічих і жіночих головних уборів, зачісок, поясів, взуття, доповнень до одягу, прикрас (характеристика, символіка).

Завдання для всіх (самостійна робота)

1. Законспектуйте: Регіональні комплекси вбрання українців кін. XIX – поч. XX ст.
2. Опрацюйте усно: Символіка народного костюма українців.
3. Запишіть зразки народної пареміографії (прислів'я, приказки, порівняння) про народне вбрання та поясніть їх зміст.

Індивідуальні навчально-дослідні завдання (ІНДЗ)

1. Комплекс традиційного вбрання Черкащини (Уманщини) або Вашої місцевості.
2. Художні особливості українського костюма.
3. Орнаментальні мотиви українського одягу та колорит його оздоблення.

Література

базова:

1. Українське національне вбрання. Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка; передмова М. Г. Жулинського. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. С. 465–518.
2. Національне вбрання. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. Київ: Либідь, 1994. С. 109–138.
3. Народний одяг *(Т. О. Ніколаєва, Г. С. Щербій)*. Культура і побут населення України: навч. пос. / [за ред. В. І. Наулка]. Київ: Либідь, 1993. С. 116–135.
4. Народний одяг українців. Українське народознавство / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. Умань: Алмі, 2011. С. 320–338.
5. Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма. Київ: Либідь, 1996. 171 с.
6. Орел Л. Народний одяг. Основи народознавства: навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 323–332.
7. Щербій Г. Символіка народного костюма. *Основи народознавства:* навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 333–340.

допоміжна:

1. Воропай О. Український народній одяг. *Звичаї нашого народу:* етнографічний нарис. Київ: Оберіг, 1993. С. 473–572.
2. Матейко К. Український народний одяг: етнографічний словник. Київ: Наукова думка, 1996. 112 с.
3. Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма. Київ: Либідь, 1996. 176 с.
4. Орел Л. І. Традиційний національний одяг українців у дзеркалі народної пісні. *Народна творчість та етнографія.* 1996. № 2–3. С. 64–75.
5. Семенова М. Релікти дохристиянських вірувань в українському народному костюмі. *Берегиня.* 1996. № 3–4. С. 45–47.

Практичне заняття № 9
Тема. Традиційне народне житло українців як феномен культури.

Мета: розглянути історію формування народного житла, його планування, архітектурні особливості, ритуально-міфологічну суть української хати та житлову обрядовість.

Основні питання:

1. Історія та еволюція народного житла.
2. Планування традиційної хати українців (однокамерна, двокамерна, трикамерна та її варіанти).
3. Окремі частини хати (дах, стіни, долівка, сволоки, стеля, вікна): техніка їх будівництва та регіональні відмінності
4. Інтер'єр традиційної хати українців, символіка її деталей, меблів і предметів обладнання
5. Ритуально-міфологічна суть української хати.
6. Звичаї та обряди, пов'язані із закладанням і будівництвом житла. Новосілля.

Питання для розгляду:

1. *Який вид народного житла вважається найбільш простим і давнім?*
2. *В якому регіоні можна було зустріти двокамерну хату?*
3. *Охарактеризуйте варіанти трикамерного житла.*
4. *Які види дахів традиційної хати вам відомі?*
5. *Які типи конструкції стін застосовували в Україні?*
6. *Які види печей за формою комина, який розташовується над припічком, були поширені в Україні?*
7. *Розкажіть про оздоблення традиційної хати.*
8. *Які світоглядні уявлення українців про хату?*
9. *Яке символічне значення печі, покуті, порогу, призьби, столу, скрині та інших деталей і меблів?*
10. *Поясніть, чому хата сприймалася як зменшений Всесвіт? А дитиною – як центр Всесвіту?*

Завдання для всіх (самостійна робота)

1. Законспектуйте: Кузь В. «Хата як виховний простір».
2. Опрацюйте усно: Файник Т. «Організація життєвого середовища людини – одна з найважливіших ознак цивілізованості».

3. Випишіть з художнього твору (оповідання, повісті, роману на ваш вибір) уривок з описом селянського двору, хати, господарських будівель.
4. Намалюйте план-схему розміщення меблів, предметів обладнання в житловій частині хати або підберіть відповідну ілюстрацію.

Індивідуальні навчально-дослідні завдання (ІНДЗ)

1. Господарські будівлі українського двору та їх призначення.
2. Архітектура малих форм (криниця, ворота, загорожа, перелаз) у господарському дворі.

Література

базова:

1. Кравчук М. Етнолінгвістичний зміст української хати та її складових частин. *Основи народознавства:* навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 262–271.
2. Кузь В. Хата як виховний простір. Основи народознавства: навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 283–295.
3. Лозко Г. С. Українська хата і її інтер'єр. *Українське народознавство.* Вид. 5-е, зі змін. та доповн. Тернопіль: Мандрівець, 2011. С. 453–462.
4. Народна архітектура. Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. С. 432–464.
5. Поселення та житло (Т. В. Косміна). Культура і побут населення України: навч. пос. / [за ред. В. І. Наулка]. Київ: Либідь, 1993. С. 102–115.
6. Самойлович В. Об'ємно-просторова композиція народного житла та його архітектурно-художнє рішення. Основи народознавства: навчальний посібник / [укл. І. Терешко, В. Гончарук]. 2-ге вид. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 272–283.
7. Традиційне житло. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. Київ: Либідь, 1994. С. 7–32.

8. Файник Т. Організація життєвого середовища людини – одна з найважливіших ознак цивілізованості. *Народознавчі зошити.* 2015. № 1. С. 186–194.

допоміжна:

1. Вовк Х. К. Будівництво. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. С. 88–124.
2. Данилюк А. Г. Українська хата. Київ: Наукова думка, 1991. 110 с.
3. Орел Л. Своя хата – рідна мати. Українська родина: родинний і громадський побут. Київ: Вид.-во ім. Олени Теліги, 2000. С. 13–45.
4. Скуратівський В. Берегиня: художні оповіді, новели. Київ: Рад. письменник, 1987. 278 с.; Покуть. Київ: Фірма «Довіра», 1992. 240 с.

Практичне заняття № 10
Тема. Українська народна кулінарія.

Мета: розглянути особливості, класифікацію та страви української народної кулінарії, з`ясувати роль постів у житті українців.

Основні питання:

1. Господарська основа харчування українців.
2. Традиційна народна їжа як предмет етнографічного дослідження.
3. Щоденна їжа українців (класифікація, назви традиційних страв і напоїв, способи їх приготування, регіональна специфіка).
4. Режим харчування українців.
5. Особливості народного дитячого харчування.
6. Традиційні пости в житті українця.
7. Святкова та обрядово-ритуальна їжа (способи її приготування, регіональна специфіка).

Питання для розгляду:

1. *Які страви із борошна, круп, овочів, молока та м'яса готували колись в Україні? (у вашій місцевості).*

2. *Який був режим харчування у селян? Які страви готували на сніданок, обід, полуденок, вечерю? Що готували в неділю?*
3. *Яку їжу брали з собою у дорогу? Які страви і напої складали у «тормозки» косарям, мисливцям, рибалкам, тим, хто працював у полі чи на городі?*
4. *У якому посуді готували страви, подавали їх на стіл? У якому порядку їх слід було подавати?*
5. *Як українці заготовляли про запас сало, м'ясо, рибу, овочі та фрукти?*
6. *Які традиційні страви і скільки готували українці на храмове свято, на календарні свята в Україні? (у вашій місцевості)? Що вони символізують?:*
    - *Святвечір (рецепти куті), Великдень, Трійцю, Маковея (мучеників Маккавеїв – що приносили в церкву), Петра й Павла (в Петрівку рецепти мандриків), Спаса (що святили в церкві), Сорок Святих, на Різдво Богородиці (на ІІ Пречисту які дари в церкву несли).*
7. *Які традиційні страви і скільки готували українці на родинні свята в Україні? (у вашій місцевості)? Що вони символізують?:*
    - *на весілля (коровай, калачі, шишки, інше обрядове печиво); на похорон і поминки (рецепти колива, інших страв), на родини (рецепти бабиної каші, інших страв), на хрестини (чи був обряд квітки, які страви і напої).*
8. *Які пісні співали про їжу та напої (напр., на весіллі та на ін.); які висловлювали прислів'я та приказки про їжу.*
9. *Які пости Ви знаєте, яке було народне пояснення необхідності постування? Що їли і пили під час постів? Кому дозволялося не дотримуватися постів?*
10. *Що не дозволялося їсти вагітним жінкам, матерям-годувальницям і чому? Яким було колись традиційне дитяче харчування?*
11. *Які зміни відбулися у народній кулінарії у наш час? Що ми втратили із втратою старовинних рецептів приготування страв?*

12. *Як потрібно було себе вести за столом? Як пояснювали дітям ці норми етикету? Як карали порушників етикету застілля?*

Завдання для всіх (самостійна робота)

1. Опрацюйте усно: Зюбровський А. «Прісний хліб у повсякденному раціоні українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону в кінці XIX – середині XX ст.: ареально-хронологічна характеристика».
2. Складіть тлумачний словник традиційних страв і напоїв українців.
3. Запишіть рецепти приготування традиційних страв і напоїв Вашої місцевості.

Індивідуальні навчально-дослідні завдання (ІНДЗ)

1. Хліб в обрядах і святах українців (або в календарній чи сімейній обрядовості окремо).
2. Система традиційного харчування городян і селян.
3. Традиції української гостинності та правила народного етикету.

Література

базова:

1. Лозко Г. С. Їжа та харчування. *Українське народознавство.* Вид. 5-е, зі змін. та доповн. Тернопіль: Мандрівець, 2011. С. 463–465.
2. Народна їжа. Українське народознавство: навч. посібн. / за ред. С. П. Павлюка. 3-тє вид., випр. Київ: Знання, 2006. С. 519–531.
3. Зюбровський А. Прісний хліб у повсякденному раціоні українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону в кінці XIX – середині XX ст.: ареально-хронологічна характеристика. *Народознавчі зошити.* 2016. № 4. С. 804–816.

допоміжна:

1. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія : іст.-етнограф. дослідження. Київ, 1977. 150 с.
2. Артюх Л. Ф. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України. Київ: Наукова думка, 1982. 112 с.

3. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Репринт. воспроизведение издан. 1860 г. Київ: Добровол. общество любит. книги УРСР, 1991. 235 с.
4. Мицик В. Ф. Каша – мати наша: етнологічні нариси. Київ: Україна, 2002. 192 с.
5. Страви української кухні / Упоряд. Л. М. Патрикац. Київ: Радянська Україна, 1991. 98 с.
6. Українська стародавня кухня: довідник / Упоряд. Т. Л. Шпаковської. Київ: Спалах ЛТД, 1993. 238 с.
7. Як засядем, браття, коло чари. Українські народні пісні та переписи національних страв і напоїв. Київ: Музична Україна, 1993. 271 с.

Практичне заняття № 11
Тема. Поняття «експедиція», прийоми обстеження та види дослідницької роботи.

Мета: знати основні види пошукової дослідницької роботи, прийоми обстеження, оволодіти основними вимогами записування фольклорних і етнографічних матеріалів, способами фіксації речових матеріалів.

Основні питання:

1. Поняття «експедиція», прийоми обстеження.
2. Види дослідницької роботи.
3. Робота з респондентами.

Питання для розгляду:

1. *Дайте визначення поняттю «експедиція».*
2. *На які етапи поділяється пошукова робота?*
3. *Які прийоми обстеження вам відомі і які з них використовуються найчастіше?*
4. *Назвіть основні види дослідницької роботи. Дайте їм характеристику.*
5. *Які польові документи веде дослідник? Розкрийте їх зміст.*

6. *Назвіть основні вимоги до фіксації речових матеріалів.*
7. *З чого починається робота з респондентами?*
8. *Від яких факторів, умов і професійних якостей дослідника залежить успішна робота з опитуваним?*
9. *Від яких чинників залежить зміст і наповнення запитальника.*

Завдання для всіх (самостійна робота)

1. Складіть тематичний запитальник до запропонованих тем:
   1. Анекдоти
   2. Великдень
   3. Веснянки
   4. Вечорниці та досвітки. Вулиця
   5. Думи
   6. Загадки
   7. Замовляння
   8. Історичні пісні
   9. Казки
   10. Зелені свята (Трійця)
   11. Катерини
   12. Коляда (Різдво) Колядки
   13. Купала. Купальські обряди
   14. Святого Юрія
   15. Святого Василя (Новий рік)
   16. Семена Стовпника
   17. Спаса (Спасівка)
   18. Щедрий вечір (Меланки)
   19. Легенди, перекази
   20. Народна хореографія
   21. Перекази
   22. Перший вигін худоби
   23. Перший день сівби
   24. Петрівка (жнива)
   25. Повір’я
   26. Поховально-поминальна обрядовість
2. Опрацюйте статті:

1) Маєрчик М. «Польові дослідження: проблема достовірності і порозуміння».

2) Боряк О. «Емпіричні дослідження як «ризик шкоди»: теорія і практика впровадження принципів етики польової роботи».

Література

базова:

1. Бойко В., Правдюк О. Подорож фольклористів. *Народна творчість та етнографія.* 1971. № 1. С. 107–109.
2. Бріцина О. Ю., Луганська К. М. Записи пісень і казок на Поділлі. Народна творчість та етнографія. 1979. № 4. С. 76–77.
3. Вахніна Л. К. Нові записи фольклору. Народна творчість та етнографія. 1980. № 4. С. 107–108.
4. Келембетова В., Куницький О. З щоденника етнографічної експедиції. *Народна творчість та етнографія.* 1971. № 1. С. 109–111.
5. Сивачук Н. П. Фольклорна практика: навчальний посібник. Київ, 2008. 68 с.
6. Скрипка В. М. Посилимо збирання народних прислів'їв і приказок. *Народна творчість та етнографія.* 1963. № 3. С. 154–155.
7. Чечот М. Т. Студенти збирають фольклор. *Народна творчість та етнографія.* 1965. № 1. С. 109.
8. Маєрчик М. Польові дослідження: проблема достовірності і порозуміння. *Народна творчість та етнографія.* 2003. № 5–6. С. 82–86.
9. Боряк О. Емпіричні дослідження як «ризик шкоди»: теорія і практика впровадження принципів етики польової роботи. *Народна творчість та етнографія.* 2003. № 5–6. С. 76–82.

ТЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ

1. *Основні напрями і течії в етнографічній науці XIX–XX століть.*
2. *Історія пошукової народознавчої роботи в Україні.*
3. *Українські пісні-гімни.*
4. *Розвиток прапорництва в Україні.*
5. *Українська геральдика.*
6. *Ґенеза української національної мови.*
7. *Расові та соціальні типи українців.*
8. *Український виховний ідеал у народній пісні.*
9. *Збереження духовності українців у діаспорі.*
10. *Сучасні етнічні процеси в Україні.*
11. *Формування етнічної території українців.*
12. *Роль антропології в дослідженні етногенезу. Сучасні антропологічні типи українців.*
13. *Походження назв місяців року та днів тижня в українців.*
14. *Зоряне значення праукраїнського календаря («Коло Свароже» за Г. Лозко).*
15. *Українські народні повір'я.*
16. *Український народний сонник.*
17. *Символіка чисел.*
18. *Творчість відомих майстрів (з обробки дерева, металу, вишивки, народного розпису, писанкарства, ін.) в Україні, на Уманщині.*
19. *Особливості календарної обрядовості Вашого села (міста): обряд «водіння Кози», Купальський обряд, обряд зустрічі весни та ін.*
20. *Особливості сімейної обрядовості Вашого села (міста): весільний обряд, поховальний обряд, родини та хрестини.*
21. *Традиції дошлюбного спілкування українців.*
22. *Особливості Уманського весілля у однойменній праці Н. Сивачук.*
23. *Рослини в народній уяві (за працею Г. О. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях»).*

24. *Тварини в народній уяві (за працею Г. О. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях»).*
25. *Народний агрокалендар у працях В. Скуратівського.*
26. *Формування світогляду українського народу на ґрунті давньоязичницьких уявлень і вірувань, християнських переказів та апокрифів.*
27. *Осінній цикл свят у праці О. Воропая «Звичаї нашого народу».*
28. *Лірники у духовному житті українців за працею Н. Сивачук «Лірники Уманщини».*
29. *Хліборобські обряди та трудові традиції українців.*
30. *Хліб в обрядах і святах українців (або в календарній чи сімейній обрядовості).*
31. *Космогонічні українські народні погляди та вірування.*
32. *Система народних поглядів і знань у галузі медицини та ветеринарії.*
33. *Лікувальна магія українців. Українські замовляння.*
34. *Види народного мистецтва українців.*
35. *Житло в духовному світі українців.*
36. *Український вишитий рушник, його етнолінгвістичний зміст.*
37. *Регіональна специфіка народного житла кін. XIX – поч. XX ст.*
38. *Збереження своєрідності національної культури українців в умовах глобалізації.*
39. *Інститут правопорядку в сільській громаді.*
40. *Морально-етичні стосунки та звичай колективної взаємодопомоги у сільській громаді.*
41. *Домінантна роль жінки-матері у ментальності українців.*
42. *Система харчування городян і селян.*
43. *Орнаментальні мотиви українського одягу та колорит його оздоблення.*
44. *Традиції української гостинності та правила народного етикету.*
45. *Використання глиняних виробів у народній обрядовості.*
46. *Характеристика демонологічних персонажів (за матеріалами досліджень у Вашій місцевості).*
47. *Комплекс традиційного вбрання Черкащини (Вашої місцевості).*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. *Етапи розвитку українознавства та їх характеристика.*
2. *Вітчизняні та зарубіжні центри українознавства.*
3. *Видатні особистості України та їх внесок у розвиток українознавчої науки. Діяльність українознавчих інституцій кін. XX – поч. XXI ст.*
4. *Етнічні й географічні назви української землі. Віхи української державності.*
5. *Поняття про національну ідею, національну свідомість. Значення вивчення проблеми національної свідомості в консолідації української нації.*
6. *Етнічний склад населення України. Антропологічні типи українців. Українська діаспора.*
7. *Семантика тризуба як державного символу України (за дослідженням О. Братка-Кутинського «Феномен України»).*
8. *Українська народна флористична та зооморфна символіка.*
9. *«Хвороби» національної психіки. Мова як генетичний код народу. Розвиток української національної мови.*
10. *Мова і національна психологія.*
11. *Народні знання українців.*
12. *Ритуально-міфологічна основа літніх звичаїв та обрядів.*
13. *Ритуально-міфологічна основа осінніх звичаїв та обрядів.*
14. *Основні етапи весілля та його народнопісенний супровід.*
15. *Поховальна обрядовість. Традиції поминання померлих родичів.*
16. *Українська народна музична культура. Кобзарі та лірники у духовному житті українців.*

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Анімізм, тотемізм, фетишизм у системі світоглядних уявлень українського народу. Уявлення наших предків про Душу, Долю, Людину.
2. Українська демонологія. Класифікація демонічних істот у праці митрополита Іларіона «Дохристиянські вірування наших предків».
3. Передхристиянські вірування наших предків. Божества народної міфології: Білобог і Чорнобог; Род (Рід) і Рожениця; Світовид (Святовид), Сварог, Велес (Волос), Коляда, Купало, Лад (Жив), Віли, Ящур, Тур.
4. Основні культи слов'ян: тварин (змія), рослин, небесних світил (астральний культ).
5. Основні культи слов'ян: культ предків, вогню, води, матері-землі.
6. Міфічні персонажі язичницького культу князя Володимира (київський пантеон богів): Перун, Дажбог, Хорс.
7. Міфічні персонажі язичницького культу князя Володимира (київський пантеон богів): Мокоша, Стрибог, Симаргл.
8. Етнічні архетипи в релігійному житті українців.
9. Християнізація духовного життя українського народу, двовір'я за працею митрополита Іларіона «Дохристиянські вірування українського народу».
10. Рослини в народній уяві.
11. Тварини в народній уяві.
12. Ритуально-міфологічна основа обрядовості весняного циклу. Зустріч весни. Веснянки.
13. Ритуально-міфологічна основа літніх звичаїв та обрядів. Купальські, русальні та петрівчані пісні.
14. Ритуально-міфологічна основа осінніх звичаїв та обрядів.
15. Легенди про виникнення звичаю готувати на Великдень крашанки та писанки.
16. Етногенез і його чинники. Етногенез українського народу.
17. Феномен України (за дослідженням О. Братка-Кутинського «Феномен України»).
18. Семантика тризуба як державного символу України (за дослідженням О. Братка-Кутинського «Феномен України»).
19. Державна символіка України: прапор, гімн.

20. Походження історичних етнонімів і політонімів («Русь»,«Україна», ін.).
21. Весільна обрядовість, її ритуально-міфологічна основа. Весільні пісні.
22. Поховальна обрядовість, її ритуально-міфологічна основа. Голосіння.
23. Народна астрономія.
24. Космогонічні українські народні погляди та вірування.
25. Народна метеорологія.
26. Народна математика.
27. Народні назви одиниць вимірювання. Народна метрологія.
28. Система народних поглядів і знань у галузі медицини та ветеринарії.
29. Лікувальна магія українського народу. Замовляння.
30. Народна мораль і етика. Народний етикет. Етичний ідеал українців.
31. Типи сільських поселень.
32. Форми сільських поселень.
33. Громадські та господарсько-виробничі споруди українського села.
34. Традиційний селянський двір, садиба та їх типи в окремих регіонах.
35. Господарські будівлі двору та їх призначення, архітектура малих форм (криниця, ворота, загорожі, перелази).
36. Планування української хати, її інтер'єр, символіка її деталей і предметів.
37. Регіональна специфіка народного житла кін. XIX – поч. XX ст.
38. Житло в духовному світі українця.
39. Звичаї та обряди, пов'язані із закладанням і будівництвом житла.
40. Функції українського вбрання та його символіка.
41. Історія українського костюма: найдавніший одяг на теренах України; вбрання в Україні-Русі X–XIII століть.
42. Український народний стрій XIV–XVIII століть. Костюм запорізького козацтва.
43. Традиційне народне вбрання XVIII–XIX століть.

44. Хліборобські обряди та трудові традиції: жниварська обрядовість. Жниварські пісні. Обжинковий обряд «Спасова борода».
45. Тваринництво: його галузі, форми випасу худоби (регіональна специфіка).
46. Допоміжні господарські заняття: бджільництво, мисливство, рибальство, збиральництво.
47. Відхожі промисли українців (чумацтво і візникування; лісорубство і лісосплав; виробництво вугілля, поташу, смоли і дьогтю; виготовлення драниці та гонту).
48. Історія українознавства та пошукової роботи.
49. Предмет і завдання українознавства. Джерела народознавства. Зв'язки народознавства з суміжними науками.
50. Гончарство як своєрідна форма втілення етнічного світогляду українців.
51. Деревообробництво. Галузі деревообробництва. Художнє плетіння. Провідні регіони художніх деревообробних промислів в Україні.
52. Відхожі промисли. Чумацтво і візникування. Чумацькі пісні.
53. Види українського декоративно-прикладного мистецтва: писанкарство, витинанка. Символіка писанки.
54. Українська народна вишивка: історія, техніки, символіка.
55. Художня обробка металу. Виготовлення ювелірних прикрас. Вироби з бісеру.
56. Ткацтво та килимарство.
57. Гутництво. Відомі центри та майстри гутництва.
58. Обробка каменю, кістки та рогу.
59. Художня обробка шкіри, її основні техніки, осередки, майстри.
60. Народний настінний розпис.
61. Народний іконопис. Образ Богородиці. Образ Трійці, Покрови. Святі Миколай, Варвара, Ілля.
62. Народний іконопис. Ікони «Страсті Христові» та «Страшного суду».
63. Народний іконопис. Культ Архангела Михаїла. Юрій-змієборець. Параскева-П'ятниця.
64. Національний характер та ментальність українців.

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
Факультет філології та журналістики
Кафедра української літератури, українознавства та методик
їх навчання

Валентина ГОНЧАРУК

УКРАЇНОЗНАВСТВО:

методичні рекомендації

до практичних занять та самостійної роботи